

Ecce homo. Herkenning en registratie in geschiedenis en veiligheidsbeleid.

De historicus als veiligheidsonderzoeker

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. Beatrice de Graaf

Bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar op het gebied van

Conflict en Veiligheid in Historisch Perspectief

aan de Universiteit Leiden

op vrijdag 22 maart 2013

Universiteit
Leiden

1. Inleiding: ‘The names’¹

Mijnheer de Rector Magnificus, dames en heren,
Begin april 2004 reisde ik per trein naar Madrid, om daar een cursus Spaans te volgen. Aangekomen op station Atocha vond ik de hele stationshal bedekt met kaarsen en kleine briefjes. Daarop stonden de namen vermeld van de slachtoffers die waren omgekomen bij de aanslagen van 7 maart, zo’n vier weken eerder. Het station was veranderd in een altaar, een monument ter nagedachtenis aan de 191 mensen die daar op 11 maart, en in de dagen daarna, aan hun verwondingen waren bezweken.²

Het zien van al die briefjes, als een onmiddellijke en uiterst persoonlijke uitdrukking van gemis, van verdriet en woede schokte me enorm. In de eerste plaats omdat het veel dichterbij kwam dan overheidsverklaringen, krantenberichten of zelfs televisieopnames. In de tweede plaats omdat het Atocha veranderde in een historisch monument, een ‘memorial’. Atocha was van doorgangsstation en verkeersknooppunt een *lieu de mémoire* geworden. Wie nu de naam Atocha hoort, denkt aan Al Qaeda. Het lemma op Wikipedia geeft meteen als treffer ‘Madrid trainbombings’. Maar toen, begin april 2004, was Atocha nog van de slachtoffers. Het ging nog in de eerste plaats om hen, en om hun namen.

Het vaststellen, kennen, opschrijven en vereeuwigen van de namen is het tragische, maar onmisbare ritueel dat na elke oorlog, elk conflict, elke ramp of aanslag terugkeert. Het is de eerste behoefte van nabestaanden en hulpverleners, van verslaggevers, van politie en justitie. Wie is er omgekomen, wie is er vermist, wie moet er nog worden opgespoord? Het is ook een behoefte die blijft als de *crime scene*, de plaats des onheils, is opgeruimd, als de treinen weer gewoon rijden en daders zijn gepakt en veroordeeld: het noemen van de namen.

Inmiddels zijn de briefjes aan de muren en in de tunnels van Atocha verdwenen - weggevaaid of weggehaald. De namen

en duizenden boodschappen van rouw en verdriet zijn aangebracht op een officieel monument net buiten het station, een elf meter hoge, holle cilinder waar je in kunt staan en naar boven kunt kijken.³

Waarom zijn die namen zo belangrijk? De voormalige *poet laureate* van de Verenigde Staten, Billy Collins, noemde zijn gedicht ter nagedachtenis aan de slachtoffers van de aanslagen van 11 september 2001 ‘The Names’. Hij las het voor tijdens een speciale zitting van het Amerikaanse Congres, op 6 september 2002.⁴ In het gedicht loopt hij het alfabet langs, en dicht dan tot slot:

[...]

Names of citizens, workers, mothers and fathers,
The bright-eyed daughter, the quick son.
Alphabet of names in a green field.
Names in the small tracks of birds.
Names lifted from a hat
Or balanced on the tip of the tongue.
Names wheeled into the dim warehouse of memory.
So many names, there is barely room on the walls of the heart.⁵

Het kenmerkende van deze namen is dat ze geschreven zijn in de harten van hun nabestaanden. Dat maakt ze zo uniek.⁶

Het zoeken, vinden en opschrijven van de namen is bij uitstek de taak van de historicus. Dat geldt niet alleen voor genealogen, of voor historische tv-programma’s zoals *Verborgен verleden* waarin bekende personen op zoek gaan naar hun familiegeschiedenis.⁷ Ook voor historici die zich bezighouden met politieke geschiedenis en met geschiedenis van de internationale betrekkingen gaat het nooit alleen maar om de grote ontwikkelingen van staten of statensystemen, maar ook om de mensen die die ontwikkelingen dragen en

maken. Of om de mensen die tussen de raderen van de ‘grote geschiedenis’ raken, en in oorlogen of bij aanslagen om het leven komen. De namen in Atocha raakten mij dan ook in mijn professie.

Namen onderscheiden, tillen iemand uit de vergetelheid en beschermen hem of haar, maar kunnen juist ook in dienst staan van politieke ontmyndiging. De reden dat ik in Madrid was, had ook te maken met de inspanningen van de sociaaldemocratische partij van José Zapatero, de latere Spaanse minister-president, om het zegel op de archieven van het Franco-regime te verbreken.⁸ Een van de belangrijkste overwegingen en redenen om die archieven te openen, tegen het nog steeds felle verzet van de conservatieve Partido Popular in, was het recht van de nabestaanden op kennis van het lot van hun ouders, grootouders of overige familieleden die tijdens het Franco-regime waren ‘verdwenen’. Onder het bewind van generaal Francesco Franco waren er duizenden mensen opgepakt, te werk gesteld in de mijnen of geëxecuteerd. Hun kinderen waren dikwijls uit huis geplaatst en hadden andere namen gekregen. Dictaturen produceren immers naamloosheid. Tot op de dag van vandaag zijn er Spanjaarden die niet weten of hun naam klopt en of hun vermeende ouders wel echt hun biologische ouders zijn. Het Franco-regime had ‘vele miljoenen Spanjaarden gehinderd zelfs in de herinnering van hun geliefden voort te leven.’⁹ De ‘Wet op de historische herinnering’ van de regering-Zapatero, die in 2007 werd aangenomen,¹⁰ probeert dit onrecht te herstellen en de anonieme doden een naam te geven. De kinderen en kleinkinderen weten nu tenminste wie hun ouders of grootouders waren en waar ze liggen begraven. Hun namen en hun geschiedenis zijn gered.

Die Spaanse ‘Wet op de historische herinnering’ was gedeeltelijk gebaseerd op de omgang van de Bondsrepubliek Duitsland met het communistische DDR-verleden (die weer voortbouwde op de lessen van de verwerking van het nationaalsocialisme, zoals Friso Wielenga in zijn oratie heeft

laten zien).¹¹ Na de val van de Muur op 9 november 1989 en de Duitse eenwording op 3 oktober 1990 besloot de regering van Helmut Kohl, tegen zijn eigen aanvankelijke wil in en alleen op langdurig aandringen van de voormalige Oost-Duitse dissidenten zelf, een wet aan te nemen die de archieven van het Ministerium für Staatssicherheit, kortweg Stasi, ongelimiteerd zou openstellen voor nabestaanden en historici. Critici, hoofdzakelijk voormalige Oost-Duitse functionarissen en Stasi-medewerkers, maar ook veel West-Duitse politici, waren bang voor een heksenjacht, een bijltjesdag of een andersoortige afrekening van slachtoffers en gedupeerden van het Stasi-systeem met hun onderdrukkers. Maar niets van dat alles gebeurde. Noch in Spanje noch in Duitsland is één publieke lynchpartij, geval van eigenrecht of gewelddadige wraaknemingen bekend. Integendeel, de zoektocht naar dossiers, de reconstructie van de eigen biografie of die van de ouders leek tot op heden heilzaam uit te pakken. Hoewel het voor een democratische rechtsstaat heel erg lastig is om met juridische middelen de uitvoerders van een dictatoriaal regime te bestraffen, is juridische vervolging onmisbaar voor de reconstructie van de besluitvorming en onderdrukking. Naast berechting en veroordeling is daarom het teruggeven van gestolen levens, het terughalen van vernietigde namen uit de anonimiteit het belangrijkste succes geweest van de Spaanse, de Oost-Duitse en de vele andere juridische en historische processen van *Aufarbeitung* en *Vergangenheitsbewältigung*.¹²

2. De historicus en het veiligheidsbeleid: een oproep tot meer onderzoek

Via de namen in Madrid en de Stasi-archieven te Oost-Berlijn kom ik stapje voor stapje dichterbij de belangrijkste vraag die ik met deze oratie wil opwerpen. Wat kan een historicus uitrichten als veiligheidsonderzoeker? Dan doel ik niet op het verheugende feit dat historici binnen de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) of de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) al lang overal aan de touwtjes trekken. Nee, ik wil met u bekijken

hoe een leeropdracht 'Conflict en veiligheid' kan profiteren van 'een historisch perspectief'. Vandaag neem ik als voorzet voor een historiserend¹³ van veiligheidsbeleid een concreet thema, namelijk herkenning en registratie van personen onder handen. Hoe hebben die praktijken zich in de geschiedenis ontwikkeld als cruciaal onderdeel van veiligheidsbeleid, hoe werd de burger in beeld gebracht en hoe wordt de persoon vandaag de dag herkend én gemist?

Ik wil vandaag met u doornemen (1) wat het kennen en registreren van 'de namen' voor een historicus betekent en (2) hoe praktijken van registratie en herkenning zich in de geschiedenis hebben ontwikkeld. Daarna stap ik over naar de wereld van politiek en beleid, in het bijzonder de wereld van het veiligheidsbeleid (3). Kennen en registreren is immers bij uitstek een bezigheid van veiligheidsdiensten, en voorwaarde en gevolg van het 'sociale contract' tussen de moderne natiestaat en zijn burgers. Ik zal laten zien hoe de burger steeds verder in beeld kwam (4). Daarna zal ik betogen dat het herkennen en registreren van personen als instrument van beleid en bestuur haaks staat op het verrichten van diezelfde bezigheid als historisch project (5). Dat levert een spanning op die ik vandaag voelbaar wil maken, maar die ik niet zal oplossen. Ik zal daarentegen aangeven welke implicaties die spanning heeft en dat het tijd wordt voor een nieuw 'sociaal contract' op het gebied van veiligheid (6).

Maar eerst nog dit: deze oratie is niet alleen een voorbeeld van het soort onderzoek dat ik vanuit deze leerstoel Conflict en veiligheid in historisch perspectief wil initiëren en uitvoeren. Het is tevens een tweeledige oproep. Allereerst aan *historici* om meer studie te verrichten naar veiligheid als ordeningsprincipe in de geschiedenis. Veiligheid is performatief,¹⁴ het maakt scheiding tussen open water en land (via dijken), trekt grenzen tussen rechtssystemen (via nationale jurisdicties en wetboeken), versterkt grenzen tussen natiestaten (via grenstroepen, paspoorten), beschermt economische markten tegen binnendringers en piraten (tollen, octrooien,

grenscontroles, patenten) en sociale verzekeringsstelsels tegen 'profiteurs' (via immigratie- en naturalisatiediensten en inburgeringstoetsen), en normeert de 'bonafide' burgers ten opzichte van de risicocategorieën. Veiligheid fungeert bij de gratie van 'othering' en dus als medium van sociale grenzen, zoals Willem Schinkel binnen ons Onderzoeksnetwork Securitization heeft betoogd.¹⁵ Veiligheid onderwerpt personen en hun grondrechten, op meer of minder vrijwillige en constitutionele basis, aan de macht van de staat. Voor een historicus is het daarom een thema dat het meer dan waard is om aandacht aan te besteden, en niet over te laten aan organisatorische of institutionele geschiedschrijving van politiek, defensie of buitenlandse politiek.¹⁶ Hoewel het vertrouwen in de capaciteiten van de 'handelende staat' op vrijwel elk vlak onder vuur ligt, is het toch precies dat wat de bevolking in tijden van rampen, aanslagen of crises van de overheid verwacht. Juist veiligheid, of het tegenovergestelde, de gepercipieerde staat van onveiligheid, is bij uitstek iets dat oproept tot onmiddellijk handelen. Veiligheidsbeleid claimt noodzakelijkheid, urgentie, onvermijdelijkheid en wordt ook als zodanig omarmd. Het is beleid dat de macht van de exceptionaliteit heeft, en het is een 'stuwend beginsel', zoals Corien Prins in 2011 in het WRR-rapport *iOverheid* vaststelde.¹⁷ Zodra de noodtoestand wordt uitgeroepen, gelden er andere regels en ontstaat er een nieuwe situatie, waarbij *post hoc* nooit meer gelijk aan *ante* zal zijn. Wetten en veiligheidsmaatregelen zullen niet snel worden afgeschaft. Historiseren van veiligheidsbeleid is daarom uitermate belangrijk: het kan met terugwerkende kracht de geclaimde onvermijdelijkheid, noodzakelijkheid en urgentie nog eens doorlichten. Was het echt nodig? Heeft het gewerkt? Door het in historisch of internationaal vergelijkend perspectief te plaatsen kan veiligheidsbeleid worden gedeconstrueerd en geëvalueerd. Veiligheid kan altijd ook anders, beter.¹⁸ Met deze leerstoel wil ik daarom de komende tijd conflict en veiligheid in historisch perspectief plaatsen. Ik zal teruggaan tot de negentiende eeuw, de *Sattelzeit* van veel moderne begrippen en praktijken,¹⁹ en wil veiligheid in dwarsdoorsnede

door politieke, culturele, internationale en diplomatieke geschiedenis heen bestuderen.

Deze oratie is in de tweede plaats ook een oproep aan de verzamelde *veiligheidsdiensten en -beleidsmakers* om meer oog te ontwikkelen voor het 'historische' aan veiligheidsbeleid. Daarmee doel ik op het gegeven dat veiligheidsbeleid altijd in een bepaalde context staat, dat het weliswaar gepresenteerd wordt onder het charismatische aura van onvermijdelijkheid en noodzakelijkheid, maar dat een soortgelijke dreiging net over de grens, of nog geen tien jaar geleden, tot hele andere overwegingen en maatregelen leidde. Veiligheidsbeleid moet gericht zijn op knopen doorhakken, maatregelen nemen, dreiging afwentelen en risico's managen. Het gaat immers om 'heterdaadkracht' en wie kan daar tegen zijn?²⁰ Historisering van veiligheidsbeleid houdt daarentegen juist een streven in naar meer erkenning van contingentie en ambivalentie, zoals zo dadelijk ook zal blijken.

6

Voor de goede orde hanteer ik hieronder de volgende definities van veiligheid, herkenning en registratie. *Veiligheid* wordt hier opgevat als het geheel van dreigingspercepties, belangenbescherming en bijbehorende maatregelen en beleidspraktijken.²¹ Van die praktijken zijn herkenning en registratie een onderschat maar cruciaal onderdeel. Ze vormen de papieren of digitale ruggengraat van moderne natiestaten en zijn een noodzakelijke voorwaarde voor het uitvoeren van een centraal veiligheidsbeleid. Dat kan immers alleen functioneren bij de gratie van herkenning en registratie van zowel de objecten van dat beleid (dat wat beschermwaardig is) als de subjecten ervan (de personen die als dreiging worden beschouwd). Tegelijkertijd staan juist die praktijken van herkenning en registratie in dienst van een 'oprukkende overheid' en dito bedrijfsleven die onder het oogmerk van veiligheid op al dan niet legitieme en rechtmatige wijze inbreuk maken op de grondrechten van de burger. Onder *herkenning* verstaan we hier de manieren om iemands identiteit als persoon vast te stellen, of om

de overeenkomsten van een persoon met een van te voren opgesteld profiel te bepalen. Dat kan op subjectieve wijze, met aktes, brieven of getuigen. Het kan ook met behulp van objectiverende middelen, zoals vingerafdrukken of fotografie. Herkenning kan berusten op generieke algoritmes, uitgaande van algemene (groeps-)kenmerken of van iemands specifieke (eerdere) gedragingen. *Registratie* omvat het vastleggen van die kenmerken in een register met meer of minder variabelen. Het zijn deze praktijken die bepalen of een *drone* wordt ingezet, of een nieuw dossier wordt geopend en of iemands telefoon wordt getapt. Het zijn praktijken die dwars door nationale of professionele grenzen snijden (zoals tussen politie, justitie en veiligheidsdiensten) en die grenzen mede helpen vorm te geven. Zeker nu die praktijken door digitalisering en overvoering van informatiestromen zich steeds meer aan onze aandacht onttrekken, is het van groot belang daar meer aandacht aan te besteden. Blijft er bij alle aandacht voor stromen data nog aandacht voor de personen en de namen die achter die digitale schaduwen schuilgaan, of erdoor worden verstikt?²²

3. De historicus en de namen

Ten eerste: wat betekent het kennen en registreren van de namen voor de historicus? Daarvoor begin ik opnieuw met een persoonlijke noot. Ik kom uit Putten. Mijn tweede studiejaar Duits en geschiedenis begon met een stage in een museum en gedachtenisruimte van een voormalig concentratiekamp in het Noord-Duitse Ladelund. Daar stond tussen 1 november en 16 december 1944 een klein werkkamp, dat onderdeel vormde van de archipel van 87 Aussenlager van het hoofdkamp Neuengamme bij Hamburg.²³ In die periode stierven 300 van de 2000 concentratiekampgevangenen, waaronder 111 mannen uit Putten.²⁴ Die 111 maakten deel uit van de groep van 661 mannen die op 1 en 2 oktober 1944 in dit dorp als vergelding voor een aanslag op de Wehrmacht waren opgepakt en waarvan het merendeel naar Duitsland was gedeporteerd.²⁵ Mijn taak als stagiair bij het documentatiecentrum Ladelund

bestond uit, naast het ordenen van cassettebandjes en video's, het inventariseren van allerlei documenten en brieven. Het ging om brieven van weduwen en andere nabestaanden van de Puttense slachtoffers. De eerste brieven dateerden uit 1945. De dominee van Ladelund, Johannes Meyer, had administratief niets met het kamp te maken. Hij had echter uit eigen beweging contact gezocht met de kampcommandant van Ladelund en gevraagd of hij de gestorven gevangenen een kerkelijke begrafenis mocht geven. Meyer kreeg toestemming om de stoffelijke overschotten op het kleine kerkhof van de St. Petrikerche in Ladelund te begraven. Hij zorgde ervoor dat hun namen in het kerkelijke register kwamen te staan en dat er negen collectieve graven kwamen. Op basis van de gegevens van de kampadministratie maakte de plaatselijke steenhouwer drie bronzen platen, met daarop de namen, geboorte- en sterfdata vermeld. De koster plantte rozenstruiken op de graven. Toen de oorlog voorbij was en de bloemen in juni in bloei stonden, liet Meyer foto's van de graven maken. Hij stuurde elke familie in Putten zo'n foto toe, met een kort, begeleidend briefje.²⁶ In 1950 maakte een groep van 108 Puttense weduwen en wezen de reis naar Duitsland. Na een reis vol hindernissen, waarbij ze aan de grens nog voor 'Partisanen' werden uitgescholden, kwamen ze in Ladelund aan.²⁷ Samen met inwoners uit het dorp woonden ze een kerkdienst bij. Pastor Meyer las de namen voor. In 1951 werd Pastor Meyer uitgenodigd om in Putten te preken in de Oude Kerk, de plek vanwaar de mannen naar het station en verder naar Duitsland waren weggevoerd.²⁸ Sinds de jaren tachtig maken Puttenaren elk jaar rond Volkstrauertag de reis naar Ladelund en komt er rond 1 en 2 oktober een delegatie Ladelunders naar Putten om de herdenking van de slachtoffers van de razzia bij te wonen.²⁹ In dit verhaal, dat zonder veel ophef deel uitmaakt van de biografie van veel oorspronkelijke inwoners van Putten, en dus ook van die van mij, zit voor mij het wezen van geschiedschrijving: namen geven aan vermiste of overleden personen, namen teruggeven aan de nabestaanden, en ze zo laten voortleven in de collectieve historische herinnering. De filosofe Judith Butler heeft het probleem benoemd van

'ungrievable lives'. Dat zijn 'lives that cannot be apprehended as injured or lost if they are not first apprehended as living'.³⁰ De daders van de aanslagen van '9/11', van Madrid, de nazi's in het Derde Rijk en de kampcommandanten van Ladelund deden precies hetzelfde: ze maakten slachtoffers en vernietigden mensen zonder ook maar een moment stil te staan bij wie de slachtoffers waren. De namen van de passagiers in trein 21431 of van buitencommando Ladelund deden er niet toe. De levens van de slachtoffers waren zelfs zo onbelangrijk in de ogen van hun vernietigers, dat niet alleen die levens werden uitgewist, maar dat ook de stoffelijke overschotten, de lichamen, werden vernietigd of in anonieme massagraven werden gedumpt. Zonder lichamen, zonder namen waren deze levens 'ungrievable' voor de nabestaanden en geliefden geworden.

Volgens de vorig jaar overleden historicus Arie van Deursen is 'het recht doen aan overledenen' een van de meest wezenlijke taken van een historicus. Dat is echter nog niet zo eenvoudig.³¹ Want wat houdt recht doen in? Van Deursen doelde met zijn citaat op het bijbelboek Lukas 20:38, waar staat dat de nagedachtenis van de naaste levend gehouden moet worden.³² Maar niet elke overledene was een naaste. Moet een historicus een oordeel vellen, net als een rechter? Dat deed Van Deursen zelf eigenlijk ook niet of nauwelijks. Wat hij bedoelde was dat het bij geschiedschrijving niet alleen om structuren en tabellen gaat, om grote lijnen of grote mannen, maar ook om kleine levens van mensen. De historicus Antoon De Baets gaat een stapje verder en spreekt over de plichten die levenden jegens de gestorvenen hebben, zoals weerlegging van onrecht, eerherstel, teruggeven van menselijke waardigheid of het bewaken van privacy.³³

Ik versta onder 'recht doen' in de zeer basale zin van het woord: respect hebben voor iemands persoon, voor wie die persoon was. Een eerste vereiste daarvoor is het kennen van de naam. Vermiste personen, 'ungrievable lives', hebben daarbij voorrang: wie zijn er omgekomen, wie liggen er begraven, van wie waren zij een geliefde en voor wie leefden

zij? Veel historici verdienen in Duitsland hun brood met het zoeken en registreren van namen. De basis van elk zichzelf respecterend museum of gedachtenisruimte in Duitsland, of het nu om een concentratiekampmuseum gaat of om een DDR-Gedenkstätte, zijn de ‘Totenbücher’: de boeken waarin de namen van de omgekomen slachtoffers zijn opgeschreven. Die boeken moeten voortdurend worden bijgewerkt. Het Rode Kruis, de Duitse Kriegsgräberfürsorge, de Nederlandse oorlogsgravenstichting - ze doen niets anders.³⁴

Ook na grote aanslagen zijn er stichtingen opgericht die de namen van vermiste en overleden personen proberen te achterhalen. De Asociación Tepeyac bijvoorbeeld, in 1996 opgericht om de belangen van de Mexicaanse gemeenschap te behartigen, schoot na 11 september 2001 de nabestaanden van illegale arbeiders te hulp, die zonder documenten en zonder geregistreerd te zijn toch in het WTC werkzaam waren en nu dus onmogelijk op te sporen waren op grond van de werkgeverslijsten en de administratie van de Immigration and Naturalization Service.³⁵

Het terugvinden en registreren van de namen is voor een historicus het begin van zijn werk, voor de nabestaanden is het een begin van rouw en verwerking. De historicus gaat daarna verder. Nadat de namen zijn gevonden, moeten de persoonsgegevens worden aangevuld en de verhalen worden gereconstrueerd. Of geconstrueerd. Welke persoon ging er schuil achter een bepaalde naam? Hoe komen we daarachter wanneer het namen van mensen betreft die nauwelijks sporen achterlieten in hun leven?

4. Praktijken van registratie en herkenning in de geschiedenis

Dat brengt me bij het tweede punt in deze oratie: de praktijken van registratie en herkenning in de geschiedenis. Voor nabestaanden en historici zijn namen belangrijk, voor de kerk en de staat is dat ook altijd het geval geweest. Namen geven

een ordening aan: ze plaatsen de persoon in verhouding tot bezit en erfgoed, tot schade en vergoeding, tot belasting en dienstplicht. Maar we zullen zien dat dit ordenen voor de staat iets heel anders inhield en inhoudt dan voor nabestaanden of historici: het is een vorm van objectivering, in plaats van subjectivering, maar daarover later meer.

Henk Looijesteijn en Marco van Leeuwen zijn tot nog toe de enige historici die onderzoek hebben gedaan naar de eerste praktijken van herkenning en registratie in Nederland. Ook al hadden die praktijken nog niet of nauwelijks betrekking op veiligheidsbeleid, als opmaat naar herkenning en registratie vanuit veiligheidsoogpunt is het belangrijk om toch even bij deze eerste vormen stil te staan. In 1563 besloot de Rooms-Katholieke Kerk op het Concilie van Trente dat priesters voortaan geboortes en huwelijken dienden vast te leggen. Midden in de periode van oorlog en opstand begon het katholieke Amsterdam in 1564 inderdaad met het registreren van dopelingen. Tien jaar later voerde de Nederlandse Hervormde Kerk in 1574 eenzelfde regel in.³⁶ Op die manier werd een einde gemaakt aan de praktijken van clandestiene huwelijken en de bijkomende problematiek van strijd om erfenissen en nalatenschappen. Andere geloofsgemeenschappen (de Waalse kerk, de Lutherse gemeenschap, de Rooms-Katholieke Kerk en de Mennonieten) volgden op de voet.³⁷

Ruim tweehonderd jaar later begonnen ook de seculiere autoriteiten zich op centraal niveau met de gegevensopslag over de identiteit van burgers te bemoeien. In 1792 vaardigden de Staten van Holland een bepaling uit dat geboortedatum en -plaats vastgelegd moesten worden in de kerkregisters. Rond 1795 werd de eerste betrouwbare volkstelling uitgevoerd, waarmee ook steeds meer gegevens van de burgers werden vastgelegd.³⁸ Vanaf 1807 werd bijvoorbeeld steeds vaker ook het geslacht van de boreling vermeld. In 1811 zorgde de Napoleontische ‘Wet op de registratie’ ervoor dat de plaatselijke autoriteiten iedereen voortaan in zijn eigen gemeente in de

boeken opvoerde. Daarmee kwam een einde aan herkenning en registratie als praktijk van kerk en geestelijkheid. Je kon ook 'persoon' zijn buiten de kerkelijke doop-, huwelijks- of begrafenisregisters om.

Waarom duurde het zo lang voordat er een centrale praktijk van registratie en herkenning werd ingevoerd? Dat had te maken met politieke en religieuze bezwaren en de afwezigheid van een direct belang bij volkstellingen en identiteitsregistratie. Aangezien de Republiek geen inkomstenbelasting inde maar accijnzen, en dus de goederenstroom centraal stelde, was het registreren van personen en hun inkomsten minder relevant.³⁹ Er was geen economisch belang voor het uitvoeren van grote bevolkingstellingen of het bijhouden van arbeidsintensieve databanken. Politiek gezien bestonden daartegen zelfs een serieuze bezwaren. Het aantal inwoners was een indicator voor het relatieve gewicht van een stad. Steden als Dordrecht en Haarlem hielden liever geheim dat ze op basis van hun inwonertal eigenlijk minder invloed dienden te hebben dan steden als Rotterdam of Leiden, die groter en rijker waren. Ook religieus bestonden er bedenkingen. Had de Heer koning David immers niet met een vernietigende plaag gestraft nadat hij zo overmoedig was geweest om zijn volk te laten tellen?⁴⁰

Er waren in de periode tot 1811 wel diverse andere registers, maar die waren lokaal van aard en werden door verschillende instanties bijgehouden voor hun eigen specifieke doeleinden. Steden hielden bij wie een burgerceel had bemachtigd en zich als 'burgher' in het stadsregister had ingeschreven. Dat kostte wel wat: de kandidaat moest een som geld betalen, een eed van trouw afleggen, een verklaring van goed gedrag presenteren en zijn religie specificeren (alleen Amsterdam maakte van die condities geen gebruik).⁴¹ Zo hielden de VOC en WIC voor hun eigen scheepsadministratie bij welke zeelieden er voor welke tochten waren aangemonsterd. De administratie werd per zeevaart bijgehouden (in een 'zeerol') en diende alleen de belangen van de compagnieën. Bij desertie werd de naam van de voortvluchtige matroos aan de havenschout

doorgegeven. Bij overlijden gebeurde er echter niets, de lijst werd niet gebruikt om de weduwe of nabestaanden van de matroos diens salaris uit te keren. Ook de krijgsmacht hield bij wie er werd geronseld. Gildes hadden lijsten van leerlingen, gezellen en meesters, bedoeld als onderling verzekerings- en kwaliteitsborgingssysteem. Ze controleerden zo hun arbeidersmarkt, hielden toezicht op kwaliteit en inden vanaf het midden van de zestiende eeuw de wekelijks afdrachten die bedoeld waren om hun leden bij te staan in geval van ziekte, dood of ouderdom.

Andere semipublieke instrumenten van registratie en herkenning waren te vinden bij de lokale weeshuizen en de armenzorg.⁴² In Amsterdam voerde de lokale armenzorg een ingewikkeld en fijnmazig systeem in om aan het begin van de zomer en de winter de behoeftigen te registreren. Ze moesten hun armoede bewijzen, 'consentvrouwen' kwamen thuis controleren of de nood wel hoog genoeg was, en ze werden verplicht al hun persoonlijke details door te geven. Niet alleen de naam, maar ook leeftijd, huwelijkse staat, geboorteplaats, ziektes, lichamelijke gebreken, aantal kinderen en eerdere huwelijken moesten worden opgegeven.⁴³ Om te voorkomen dat vreemdelingen of zwerfers op grote schaal van deze voorzieningen gebruik zouden maken, hanteerden veel Nederlandse steden 'actes van indemniteit, acte van cautie', in het Engels 'letters of surety'. Zo'n akte behelsde de garantie van een persoon of organisatie om de persoon in kwestie financieel bij te staan mocht die persoon binnen een bepaald aantal jaren bijstand nodig hebben. De akte werd verstrekt door de gemeente waarvan de migrant afkomstig was. De aktes van Leiden uit de zeventiende en achttiende eeuw golden bijvoorbeeld voor maximaal drie jaar. De stad Leiden eiste ook van vreemdelingen of migranten dat ze zo'n akte konden overleggen, alleen dan mochten ze zich in de stad vestigen. Op de Leidse aktes stonden de naam van de migrant vermeld, de plaats van bestemming, en de samenstelling en leeftijden van het gezin van de migrant.⁴⁴ Op die manier werd ongewenste vreemdelingen, dat wil zeggen asielzoekers zonder 'paspoort',

betrekking, notarieel vastgelegde antecedenten, en zonder gegarandeerde bijstand, de toegang tot de rijkdom van de stad ontzegd.

Tot aan de Napoleontische periode stond de registratie van personen dus in dienst van de overdracht van eigendom, van garantie van welvaart en welzijn op lokaal niveau en van de lucratieve bedrijfsvoering van gildes, compagnieën en de paraatheid van de krijgsmacht. Herkenning en registratie als praktijk van een centrale bestuursrationaliteit, als onderdeel van veiligheidsbeleid, bestond nog niet. Politie en justitie, die er op plaatselijk niveau al wel waren maar op landelijk niveau nog niet, hadden een primitieve, simpele methode om de openbare orde en veiligheid te waarborgen. Criminelen werden gebrandmerkt of verminkt, zodat rondreizende misdadigers snel werden herkend. Omdat bandieten en zwervers vaak een schuilnaam gebruikten,⁴⁵ bleef het brandmerken tot in de achttiende eeuw een veel voorkomende praktijk. Voor het overige ging het de magistraten ook minder om de identiteit van de verdachte dan om wat hij of zij had uitgespookt.⁴⁶ Het vaststellen van iemands identiteit deed er toe voor zover het getuigen betrof, wanneer een veroordeelde persoonsverwisseling claimde, of zelf, eenmaal in de gevangenis, met een bezoeker van plaats verwisselde en zo ontkwam. Paspoorten bestonden wel, maar werden slechts incidenteel en temporeel verstrekt: in oorlogstijd hadden burgers die een grens wilden passeren, of handel in een grensgebied bedreven, een identiteitsdocument nodig.⁴⁷ Herkenning en registratie hadden een zeer nauw omschreven vorm en doel; denk aan zeebrieven, tolbrieven, ‘actes van legaliteit’, gezondbrieven, vrijgeleides of attestaties de vita die mensen bij zich droegen.⁴⁸

5. Registratie en herkenning als onderdeel van een sociaal contract

Dat brengt ons bij het derde punt: de introductie van het sociale contract als onderbouw van een centraal

veiligheidsbeleid en de implicaties daarvan voor herkenning en registratie. Met de opkomst en de uitbreiding van de natiestaat in organisatorische, bureaucratische en centralistische zin, kreeg registratie en herkenning een andere plaats. We zouden kunnen betogen dat er rond 1800 een nieuw sociaal contract tot stand kwam. De metafoor van het sociale contract (want het is natuurlijk geen bestaand historisch document maar een hypothetische constructie en gedachtenexperiment) was een product van de Verlichting. In Nederland sprak de Boekenwet van 3 juni 1803, dus ten tijde van de Bataafse Republiek, voor het eerst van een ‘Maatschappelijk Verdrag’.⁴⁹ Dat begrip was afkomstig uit Jean-Jacques Rousseaus beroemde werk *Du contrat social* en behelsde het idee van een oorspronkelijke toestand van gebrek of conflict die kon worden opgelost door als gemeenschap van individuen bepaalde functies en taken aan een centraal gezag uit te besteden.⁵⁰ Op veiligheidsgebied betekende dat acceptatie van gezag, opschorten van eigenrecht in ruil voor bescherming en conflictregeling. Nu was dat in de tijd van Napoleon natuurlijk een uitermate eenzijdig contract, want van tweezijdigheid was weinig sprake. De centralisering van veiligheidsbeleid, het uitrollen van nationale jurisdicties en het opzetten van een geheime politie werden de burger opgedrongen. Zoals Ido de Haan al schreef kweekte de staat ‘nolens volens’ onder de burgers een vorm van gemeenschappelijkheid, ‘een burgerlijke sociabiliteit, naast en in sommige gevallen tegenover de staat’.⁵¹

In de eerste Nederlandse staatsregelingen en grondwet zijn deze opvattingen over het sociaal contract goed terug te vinden. De ‘Staatsregeling voor het Bataafsche Volk’ van 1798 had al geproclameerd: ‘Het oogmerk der maatschappelijke vereeniging is *beveiliging* van persoon, leven, eer en goederen, en beschaaving van verstand en zeden’ (Artikel 1).⁵² In de grondwet van 1813 werden die passages herhaald. Op 30 november 1813 verklaarde de aanstaande soevereine vorst Willem I:

Ons gemeen en eenig doeleinde moet zijn, de wonden van ons dierbaar vaderland te heelen en hetzelfde in zijn' vorigen luister en aanzien onder de volkeren te herstellen. De herleeftde koophandel zal, zoo ik vertrouwe, een der eerste en onmiddelijkste gevolgen zijn van mijn aankomst. Alle partijschap moet voor altoos van onder ons gebannen zijn. Geene pogingen zullen van mijn' kant, en van die van de mijnen, onbeproefd gelaten worden, om uwe onafhankelijkheid, uw geluk en voorspoed te verzekeren en te bevestigen.⁵³

Ook in de grondwet van 1815 keerde de bescherming van persoon en goederen terug als oogmerk van de nieuwe staat. Artikel 4 luidt: 'Allen die zich op het grondgebied van het Rijk bevinden, hetzij ingezetenen hetzij vreemdelingen, hebben gelijke aanspraak op bescherming van persoon en goederen', een passage die in de grondwet van 1848 werd herhaald en ook in de versies van 1887 en 1972 behouden bleef, en pas in 1983 uit de constitutie verdween.⁵⁴

Zo was veiligheid getransformeerd tot een staatstaak die werd verdedigd uit naam van het individu, of tenminste vanuit het collectief van individuen. Bij de Griekse stadstaat ging het om het overleven van de polis. In de Italiaanse Renaissance en voor de filosoof Niccolò Machiavelli betekende veiligheid de voortzetting van de heerschappij van de vorst. Voor Thomas Hobbes stond de door de soevereine vorst afgedwongen orde centraal. Vanaf de Franse tijd werd het staatsgezag gelegitimeerd door de veiligheidszorg van de overheid voor de burgers die onder zijn jurisdictie vielen.⁵⁵ Van echt statelijk veiligheidsbeleid in de Hobbesiaanse zin van het woord kan in Nederland pas vanaf de Bataafse Republiek en de daaropvolgende Franse tijd worden gesproken. Die periode luidt eveneens het begin in van centrale registratie en herkenningspraktijken van personen. Dat is geen toeval.

Want hoe verhoudt veiligheid zich tot herkenning en registratie? Veiligheid strekt zich uit over een bepaald gebied

of een bepaalde populatie. Het heeft betrekking op *objecten* die moeten worden beschermd, en *subjecten* die als dreiging worden beschouwd. Herkenning en registratie zijn in beide gevallen noodzakelijk. Iemand moet worden herkend als behorend tot de populatie die bescherming geniet, inclusief zijn eigendommen. Maar er zijn dus ook personen die daarbuiten vallen, of die als gevaarlijk worden gezien. Het vaststellen en registreren van gevaar kan geschiedenis op basis van generieke eigenschappen: tot welke groep of nationaliteit behoort een persoon? Registratie van specifieke eigenschappen of gedragingen van een bepaald individu in een strafblad is ook mogelijk. Herkennen en registreren kan subjectieve vormen aannemen: via aktes, geloofsbrieven, getuigen of spionagerapporten. Maar er zijn ook objectiverende manieren mogelijk: met behulp van camera's of biometrische eigenschappen. Die laatste praktijken werden pas aan het einde van de negentiende eeuw ontwikkeld, maar in 1811 werd al wel de eerste 'Wet op de registratie' aangenomen. Samen met de invoering van een nationale jurisdictie (de Code Napoléon, en het Crimineel Wetboek van 1809), dienstplicht en de belastingwijzigingen plaatsten die ingrijpende hervormingen het individu in een veel strakkere relatie tot overheid, grondgebied en nationaliteit.⁵⁶ De groepen zwervers, 'vagebonden', 'zigeuners', bastaardkinderen en overige buitencategorieën werden ingelijfd in het lichaam van de moderne staat. Identiteit werd een permanente categorie, en de registratie daarvan kwam los te staan van iemands kerkelijke staat, handelsactiviteiten, eigendomsoverdracht of lichamelijke verplaatsing.⁵⁷ Het 'sociale contract' hield in dat burgers vanaf dit moment ongevraagd werden geregistreerd en aan gezag en geweldsmonopolie werden onderworpen. Willem I nam het netwerk van informanten over dat door Lodewijk Napoleon was opgezet, organiseerde volkstellingen en begon allerlei statistische gegevens over zijn nieuwe populatie, hun eigendom, inkomsten en grondgebied te verzamelen.⁵⁸

En wat kreeg de burger terug voor het ter beschikking stellen van zijn persoon en persoonsgegevens aan de nieuwe natie?

Hij werd allereerst formeel beschermd in zijn persoonlijke levenssfeer. Het begrip ‘veiligheid’ heeft in het Nederlands een hele positieve, persoonlijke betekenis. ‘Veiligheid’ komt van het Middelnederlandse ‘veilich’, van het Middelnederduitse ‘velich’ en het Oudfriese ‘felig’ dat ‘trouw’, ‘dierbaar’ en ‘vriendelijk’ betekent.⁵⁹ Die associaties moeten vervolgens worden gekoppeld aan de etymologie van ‘zeker’ (denk aan het Engelse ‘security’ of het Duitse ‘Sicherheit’) dat van het Latijnse ‘securus’ komt, dat wil zeggen ‘se’ ‘cura’, zonder zorgen, vrij van schuld en straf. Voor de Romeinse Republiek was ‘securitas’ de voorwaarde om aan het politieke bedrijf en het publieke leven deel te kunnen nemen.⁶⁰ Het is de voorwaarde voor handel, welvaart en welzijn, alsmede voor een bloeiende politieke en civiele samenleving. Zeker toen veiligheid met de Franse Revolutie en de opkomst van de rechten van de mens ook constitutioneel werd ingekleed en veiligheid ook de bescherming van autonomie, persoonlijke levenssfeer en lichamelijke integriteit begon in te houden.⁶¹ Herkenning en registratie dienden dus zowel de overheid als de burger en plaatsten beide in een relatie tot elkaar. De naam van de burger werd instrument (van de overheid, voor de uitoefening van gezag) en schild (van de burger, ter bescherming van zijn grondrechten) tegelijk.

Over de nationale eenwording van Nederland als project van veiligheid, als plaatsbepaling, constructie en inbedding van de burger ten opzichte van het staatsgezag, maar ook als territoriale en juridische afbakening van de Nederlandse natie en bijbehorend staatsvolk ten opzichte van het buitenland, is het laatste woord nog niet gezegd. Was de nieuwe ‘bestuursrationaliteit’⁶² op veiligheidsgebied een succes, of moeten we de Afscheiding van België en de verwatering van de constitutionele principes tot 1848 als een mislukking beschouwen? Hoe zat het met de beginnende parlementaire controle op de geheime uitgaven van politie, justitie en defensie (toen nog het ministerie van Oorlog) voor veiligheidsdoeleinden? Ook deze vragen kunnen we nu niet verder uitwerken, we moeten door naar de technologische

drijver achter de praktijken van registratie en herkenning die de persoon van de burger verder in beeld brachten en die hier centraal staan.

6. De persoon in beeld

De vierde stap in deze oratie is de bespreking van de manieren waarop de burger in de loop van de negentiende eeuw steeds verder in beeld kwam. Met de industriële revolutie en de bijbehorende schaalvergroting kregen herkenning en registratie een steeds belangrijker plaats. Bevolkingsgroei en industriële schaalvergroting drukten zich uit in een paradigma van sciëntisme dat de burelen van de macht sindsdien niet meer heeft verlaten en dat kan worden samengevat als ‘meten is weten’.

De volkstellingen zijn al genoemd.⁶³ Maar de techniek schreed voort en werd door de bijbehorende bestuursrationaliteit van veiligheid, die zich uitdrukte in een uitbreiding van het politieke en justitieapparaat⁶⁴ en krijgsmacht, ook toegepast op het lichaam van de burger. Met de opkomst van de antropometrie werd de burger niet alleen als individu maar ook als *lichaam* in kaart gebracht. Die techniek, die in 1895 door de Rotterdamse commissaris Willem Voormolen naar Nederland werd gehaald en waarvoor hij samen met de bedenker ervan, Alphonse Bertillon, in 1896 een koninklijke onderscheiding ontving, was buitengewoon tijdrovend.⁶⁵ Alle uitsteeksels, botten en lengtes moesten worden opgemeten en in een formulier met tientallen vakjes worden ingevuld. Dat duurde uren. Bovendien ging bij het herkennen van de maten dikwijls wat mis. De invoering van de dactyloscopie (vingerafdrukken) in de politiepraktijk rond 1900 maakte het al veel eenvoudiger om personen ontegenzeggelijk te herkennen en hun unieke kenmerken te registreren. Ook de fotografie werd vanaf het einde van de negentiende eeuw ingezet bij de registratie en herkenning vanuit veiligheids oogpunt. Misdadigers, anarchisten en socialisten werden opgemeten, gefotografeerd en op die manier als databestand opgeslagen en gecommuniceerd.⁶⁶ Zo trof ik in

de geheime archieven van het ministerie van Justitie een foto aan van de voortvluchtige Russisch-Amerikaanse anarchiste Emma Goldman, die in Nederland was gesignaleerd.⁶⁷ Deze foto was een trofee, opgestuurd door de politiecommissaris van Amsterdam die, ook al was de anarchiste allang weer verder gereisd, daarmee kon aantonen dat zijn dienst modern en bij de tijd was, mee kon gaan in de technologische vaart der volkeren en op basis van *quid pro quo* met de grote diensten in Londen, Parijs en Berlijn aan tafel mocht zitten.

De technologie van registratie en herkenning bleef in Nederland in deze periode achter bij de ontwikkelingen in het buitenland.⁶⁸ De techniek was er al wel, maar die was te duur en vereiste te veel mankracht. Bovenal ontbrak de politieke wil of aanleiding om die nieuwe technologieën van registratie en herkenning op grote schaal te gaan toepassen. Pas in 1914 werd onder invloed van de dreigende Eerste Wereldoorlog het paspoort ingevoerd, om de eigen burgers aan de grens te kunnen herkennen en buitenlandse spionage te voorkomen. Die herkenning werd mogelijk gemaakt door een omschrijving van de uiterlijke kenmerken van de drager op het paspoort en door het toevoegen van een pasfoto.

Registratie van burgers nam pas vanaf 1936 een hoge vlucht, toen de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters werd opgericht en toegevoegd aan het ministerie van Binnenlandse Zaken. Binnen vijf jaar had ambtenaar Jacobus Lambertus Lentz, de 'belichaming van de vooruitstrevende administrateur in Nederland', alle bevolkingsregisters in Nederland op orde gebracht en in een centraal bestel samengebracht. Op gemeentelijk niveau waren er nu bevolkingsregisters die met de hand, vaak op ponskaartjes, werden bijgehouden. Aan de andere kant verzamelde het Centraal Bureau voor de Statistiek in Den Haag statistische gegevens, geaccumuleerd statistisch materiaal dat met tabellerapparaten en ponskaarten anoniem werd verwerkt. Dat had niet zozeer met veiligheidsoverwegingen te maken, maar met de behoefte tot grootschalige gegevensverwerking die voortkwam uit de

toename van kantoorarbeid, industriële schaalvergroting en de groei van administraties.⁶⁹ Tijdens de bezetting bleef de vooruitstrevende Lentz op zijn plaats en ontwikkelde een persoonsbewijs, dat tot de beste van Europa behoorde. Dit persoonsbewijs en de goed geoliede persoonsadministratie van Lentz waren volgens Loe de Jong 'een onmisbaar hulpmiddel voor het vervolgingsbeleid van de Duitse bezetter',⁷⁰ daarmee een causaliteit suggererend die door andere historici **van overigens de hand** wordt gewezen.⁷¹ In deze periode werden registratie en herkenning voor het eerst als een gevaar voor de veiligheid beschouwd, op aanwijzing van het verzet bombardeerden de geallieerden op 11 april 1944 zelfs het bevolkingsregister in Huize Kleykamp in Den Haag. Daarbij kwamen 59 personen om het leven, maar dankzij die aanval waren grote delen van de persoonsbewijsadministratie vernietigd en kon het verzet volgens De Jong vermoedelijk duizenden persoonsbewijzen vervalsen.⁷²

Na de oorlog was het handhaven van de identificatieplicht en bijbehorend verplicht registratiesysteem onbespreekbaar. Het kennen en registreren had een bittere bijmaak gekregen. Persoonsinformatie in handen van de centrale overheid werd niet als hulpmiddel, maar juist als bedreiging voor de veiligheid beschouwd. In 1966 waarschuwde de bestuurskundige prof.dr. A. van Braam in zijn oratie tegen automatisering en centralisering van gegevensopslag 'die de geheimen van onze privacy in één ponskaart, of in een serie van schakelbare ponskaarten zal vereeuwigen'.⁷³ Toen de overheid in 1971 een volkstelling uitvoerde en aankondigde dat in 1981 opnieuw te doen, en daarbij nog meer persoonsgegevens op te willen vragen, brak er een storm van protest uit. Zo'n 250.000 personen weigerden aan de telling mee te doen (een overtreding waarvoor ze later een generaal pardon kregen), en velen vulden de lijsten expres foutief in. De regering zag er in 1981 dan ook vanaf en zou nooit meer op zo'n grootschalig niveau een volkstelling uitvoeren.⁷⁴ De 'Wet Persoonsregistratie' verplichtte de overheid in 1982 tot het beschermen van persoonsgegevens. In 1984 werd de 'Wet op de

Centrale Persoonsregistratie' bovendien verworpen en in 1989 omgezet in een 'Wet op de *Gemeentelijke Basisadministratie*'.⁷⁵ Dat had te maken met overweging aangaande de privacy en gemeentelijke autonomie. Het zou tot 1994 duren voordat de identificatieplicht weer werd ingevoerd.

Na 1945 werd aan de bescherming van de burgerlijke vrijheden dus duidelijk meer politieke aandacht besteed⁷⁶ dan aan het uitrollen van een veiligheidsnet. Dat zien we bijvoorbeeld ook terug in de wijziging van de opdracht uit de grondwet van 1972 (die zoals gezegd al in 1814 voor het eerst was vastgelegd). De zinsnede 'allen die zich op het grondgebied van het Rijk bevinden, hebben gelijke aanspraak op bescherming van persoon en goederen' keerde in de grondwet van 1983 niet meer terug. Alleen de eed bij de beëdiging en inhuldiging van de koning, die binnenkort dus opnieuw zal worden uitgesproken, bevat nog een passage over het oorspronkelijke veiligheidsdoel van het centrale gezag: '[...] dat Ik de vrijheid en de rechten van alle Nederlanders en alle ingezetenen zal beschermen.'⁷⁷ In de grondwet van 1983 is veiligheid helemaal opgegaan in de bescherming van de vrijheid en de rechten van de burgers, en de externe veiligheid (genoemd in Artikel 103) is uitbesteed aan het Noord-Atlantisch bondgenootschap.⁷⁸

We kunnen over deze periode concluderen dat de burger enerzijds steeds omvangrijker in beeld werd gebracht, met behulp van foto's, persoonsbewijzen en een centrale registratie. Anderzijds was dit sociale contract als veiligheidsproject slechts een bescheiden onderneming wanneer we het vergelijken met de inspanningen van de overheid op het gebied van onderwijs of armenzorg. Praktijken van herkenning en registratie vanuit veiligheidsdoel werden gedurende de gehele negentiende eeuw en tot aan de jaren negentig van de twintigste eeuw alleen onder druk van externe veiligheidsdreigingen of door een vreemde bezetter doorgevoerd. Zonder die exogene druk ontbrak de politieke overtuiging en de bereidheid bij de bevolking om mee te gaan in een versnelling en uitbreiding van

herkennings- en registratiepraktijken.⁷⁹

7. De persoon uit beeld

Daarmee zijn we bij het vijfde punt aangekomen, de paradox dat naarmate de technologieën van registratie en herkenning werden verfijnd, de persoon uit beeld raakte. Want wat heeft het registreren en herkennen vanuit het oogpunt van veiligheidsbeleid nog met het noemen van de namen of het reconstrueren van biografieën en narratieven door een historicus te maken? Ik zou willen betogen: helemaal niets. Integendeel, hoe meer informatie en coördinaten van en over personen beschikbaar kwamen, hoe meer metingen er aan het lichaam werden verricht, des te sterker werd dat lichaam gedeconstrueerd en werd de persoon uit beeld verdreven. Wat bedoel ik daarmee?

De Britse Professor for International Politics Jenny Edkins schreef in haar boek *Missing*, dat in 2011 uitkwam: 'There is an intriguing connection between the politics of missing persons, or what happens when people go missing - after violence such as wars or genocides as well as under more everyday circumstances - and the ways in which personhood is regularly produced under current forms of political order in the West, a politics that misses the person, a politics that objectifies and instrumentalizes'.⁸⁰ Echte personen lopen alleen maar in de weg wanneer er sprake is van ongevallen, rampen, aanslagen of andere noodsituaties. Na de aanslagen in Londen moesten nabestaanden een week wachten tot de namen van de slachtoffers werden vrijgegeven. Omdat de daders zichzelf ook hadden opgeblazen, wilde de politie eerst al het materiaal voor opsporingsdoeleinden veilig stellen. Het ging politie en justitie om het 'wat' van de stoffelijke resten: wat had een slachtoffer gedaan, en niet om 'wie' iemand bij leven was geweest. Forensisch onderzoek, herkenning en registratie dienden de orde die moest worden hersteld, en de juridische waarheidsvinding. Informatieverstrekking aan nabestaanden met het oog op rouwverwerking of 'closure' vond pas in een

veel later stadium plaats. Dat gold ook voor de situatie in Atocha, of in Manhattan, zoals al bleek uit de duizenden briefjes en vertwijfelde zoektochten van de nabestaanden.

Maar ook wanneer de personen niet overleden of vermist zijn, staan herkenning en registratie van overheidswege in het licht van objectivering van de persoon, het onderwerpen van een persoon aan een bepaalde ordening en staatsgezag. Dat is het tegenovergestelde van subjectivering, dat de persoon zelf, als handelend subject zoekt. Het grote verschil met de praktijken van registratie en herkenning binnen de kaders van veiligheidsbeleid is dat voor een historicus (en ook voor de nabestaanden) de zoektocht naar de betekenis van de persoon-als-zodanig, in zijn historische context en te midden van zijn of haar relaties, centraal staat, terwijl voor veiligheidsdiensten niet het 'wie' maar het 'wat' veel belangrijker is. Het gaat er niet om wie een bepaalde persoon was of is, maar wat hij of zij doet of deed binnen de context van het staatsgezag.

Dat geldt natuurlijk bij uitstek voor dictaturen. Voor de Stasi ging het bij een 'Operative Personenkontrolle' niet om wie iemand werkelijk was, maar alleen om het gevaar van de 'feindlich-negative Tätigkeit' die van zo'n persoon uitging voor de veiligheid van de partij. De onderdanen van zo'n regime werden gekend als onderdeel van een bepaalde klasse, of van een bepaalde veiligheidscategorie. Die overweging bracht Michel Foucault ertoe om te spreken van 'biopolitiek', het besturen van mensen door ze op grond van biologische of lichamelijke kenmerken in te delen. Dat was niet alleen praktijk onder het nationaalsocialistische bewind met zijn utopie van raszuiverheid, maar kenmerkte volgens Foucault ook de moderne westerse, naoorlogse samenleving.⁸¹

De digitale revolutie en de ontwikkeling van DNA-technologieën in de jaren negentig betekenden een opleving en een herwaardering van de praktijken van herkenning en registratie. De aanslagen van 11 september 2001 en de daaropvolgende 'War on Terror' versnelden en verhevigden die

tendens. De daaropvolgende herijking en uitbreiding van het Nederlandse veiligheidsbeleid hadden een explosie van nieuwe methoden en technieken van herkenning en registratie tot gevolg. En de burger? Die ging daarin mee, uit desinteresse, of in goed vertrouwen, omdat hij juist gekend wilde worden en zich als individu binnen een 'verweesde' samenleving maar al te graag aan die veiligheidszorg onderwierp.

Na '9/11' heeft zich bovendien nog een fundamentele verschuiving in de praktijken van registratie en herkenning voorgedaan. Van een zoektocht naar de unieke persoon is de aandacht verschoven naar het vinden van een profiel: als voorspeller van categorische gedragingen of als waarschijnlijkheidsindicator van een bepaald spoor (DNA, RNA, vingerafdruk). Een profiel is een typering van een individu of een groep personen, gebaseerd op karakteristieken.⁸² In een NFI-rapport wordt het doel omschreven van een 'risico- of selectieprofiel': 'het risico in te schatten dat een onbekend persoon tot de doelgroep behoort. Daarnaast kan een profiel dienen om kennis over de doelgroep te verkrijgen, doordat het profiel een beschrijving of typering van de groep geeft'.⁸³

Veiligheidsonderzoek alsmede opsporing en vervolging gericht op een uniek individu hebben concurrentie gekregen van het managen van risico's en risicogroepen in generieke zin. Het beste voorbeeld daarbij zijn de zogenaamde signature strikes. Dat zijn aanvallen met onbemande vliegtuigjes, drones, die op basis van satellietbeelden en generieke besluitalgoritmes worden uitgevoerd.⁸⁴ En die gericht zijn op individuen of groepen individuen die niet door de veiligheidsdiensten kunnen worden geïdentificeerd. Daarbij gaat het helemaal niet meer om de persoon en zijn unieke gedragingen die door camera's, radars of informanten in beeld kunnen worden gebracht, maar om het profiel van een risicogroep. Iemand wordt aangevallen, omgebracht, weggevaagd op basis van algemene kenmerken (zoals het dragen van een tulband, of het aanwezig zijn op een bepaalde plaats of tijd), zonder dat zelfs

maar zijn of haar naam voorafgaand aan de aanval bekend was, om maar te zwijgen van daarna. President Barack Obama buigt zich elke dinsdag over een 'kill list', die 'in effect counts all military-age males in a strike zone as combatants [...] unless there is explicit intelligence posthumously proving them innocent'.⁸⁵ De persoon is volledig uit beeld geraakt. Het profiel is alles wat er van iemand of iets rest. Zijn naam is voor altijd verdwenen.

De objectiverende tendens van herkenning en registratie dreigt elke vorm van subjectivering te verdringen. Bij alle voordelen die profielen en voortschrijdend forensisch onderzoek bieden, moet die constatering voortdurend worden herhaald: een profiel zal nooit samenvallen met de persoon als zodanig. Dat heeft te maken met de betrouwbaarheid van de nieuwe technologieën: die zijn immers zo goed als de mensen die ze bedienen. En alle overheidsdiensten weten dat de invoering van een nieuw ICT-systeem of databank zelden gepaard gaat met de benodigde middelen voor de bemensing van die apparaten of systemen.⁸⁶ Dat heeft ook te maken met de betrouwbaarheid van de algoritmes waarmee die technologieën worden aangestuurd. Die algoritmes zijn altijd gebaseerd op aannames en proposities, dat wordt nog wel eens over het hoofd gezien. Daardoor zijn er altijd foutmarges in het spel, biases en andere aspecten van het menselijk tekort die door de techniek niet teniet kunnen worden gedaan, maar er soms zelfs door worden versterkt.⁸⁷ Denk aan het falen van de Amerikaanse veiligheidsdiensten om de Nigeriaan Omar Faruk Abdulmutallab (die op 25 december 2009 tijdens de vlucht van Schiphol naar Detroit probeerde een lading explosieven in zijn onderbroek tot ontploffing te brengen) op de juiste zwarte lijst te plaatsen.⁸⁸ Of aan de vervuiling van zo'n complex systeem door identiteitsfraude (het geval van Ron Kowsoleea).⁸⁹ Een systeem kan zo ingewikkeld en gecompliceerd worden dat misstanden of miscalculaties niet meer te repareren zijn, dat toezicht en accountability niet meer mogelijk zijn omdat ze expertise veronderstellen die allang naar India of Fox-IT is ge-outsourced.⁹⁰

Een nog zo'n fijnmazig profiel biedt dus geen garantie dat je de persoon vangt.⁹¹ Het profiel nadert de asymptoot, maar raakt hem niet. Een profiel gaat namelijk alleen maar over wat er zou kunnen gebeuren, gebaseerd op kansberekeningen of aannames van een grote groep. Sterker nog, de ratio inbreuken op de lichamelijke integriteit/waarheidsvinding neemt niet af, maar juist toe. Omvangrijkere praktijken van herkenning en registratie en profilering binden meer individuen aan processen van intelligence-gerelateerde of strafrechtelijke waarheidsvinding zonder dat daarbij concrete aanwijzingen zijn voor betrokkenheid van die specifieke individuen aan concrete misdrijven. Om forensisch onderzoeker Victor Toom te parafraseren: om extra waarheidsvinding en meer profielen te genereren, moeten voortdurend meer lichamen van bekende personen toegankelijk worden gemaakt voor justitieel en veiligheidsonderzoek.⁹²

De consequentie hiervan is dat al ons genetische materiaal uiteindelijk opgeslagen zal liggen, dat steeds geavanceerdere technieken van profilering bestaan, dat iedereen uiteindelijk onderdeel zal worden van veiligheids- of strafrechtelijk onderzoek, dat individuele rechtsposities onder druk komen te staan, maar dat het doel van dit alles, meer veiligheid, niet noodzakelijk wordt bereikt. Een DNA-, of tegenwoordig RNA-profiel kan immers nog zo uniek zijn, maar zegt uiteindelijk alleen iets over de waarschijnlijkheid van het bewijs, spoor of profiel. Keith Inman, een Amerikaanse hoogleraar en forensisch toponderzoeker waarschuwde onlangs nog: 'Zeker in de VS hebben deskundigen vaak de ambitie om een "video-opname" van de gebeurtenis te maken, omdat de mens nu eenmaal de neiging heeft om een verhaal te vertellen. Maar deskundigen leggen verbanden tussen sporen en de verdachte en tussen sporen onderling - meer niet. We hebben geen data voor verhalen'.⁹³ De hang naar het construeren van verhalen achter de namen zit ons ingebakken, als historicus, mens of veiligheidsonderzoeker. Maar profielen en reconstructies missen het verhaal, want wat ze ook aan sporen of profielen registreren, ze kunnen de persoon uiteindelijk niet kennen.

Dat kan ook niet anders, want anders zou je kunnen voorspellen wat de gedragingen van unieke personen zullen zijn, en dat is onmogelijk. Iedereen die hier toch nog zijn hoop op vestigt, raad ik aan Corpus Delicti van Juli Zeh te lezen,⁹⁴ of de film *Minority Report* te bekijken.⁹⁵

8. Een nieuw sociaal contract

Dat brengt me bij stap 6, de voorlaatste stap in dit betoog. Is dit dan een pleidooi voor minder veiligheidsbeleid, voor minder herkenning en registratie? Dat is het geenszins. Ik heb eerder al gezegd dat het een zegen is om in een land te wonen waar democratie en rechtsstaat verzekerd en beveiligd zijn. Waar de burger een beroep kan doen op politie en justitie en recht en gerechtigheid en bescherming mag verwachten. Bewindslieden die onder de voortdurende druk van doodsbedreigingen staan, weten hoezeer onveiligheid en dreiging inderdaad hun politieke handwerk belemmert, zo niet onmogelijk maakt en hoe belangrijk het is dat erover hen wordt gewaakt.⁹⁶ De doorontwikkeling van bovengenoemde technologieën is bovendien niet tegen te houden.

Deze oratie is naast alle kritische reflectie juist een pleidooi voor een nieuw sociaal veiligheidscontract. Want de hierboven geschetste ontwikkeling, van persoon naar profiel, van vergaande deconstructie en objectivering, van een 'oprukkende overheid' en flächendeckende registratie van burgers in meervoudige databanken,⁹⁷ vereist een herziening van de al dan niet impliciete contractuele afspraken waar alle partijen van zullen profiteren. Want hoe zat het ook alweer? De burger stond binnen constitutionele kaders (gevraagd of ongevraagd) autonomie af, gaf de overheid (vrijwillig of verplicht) inzage in persoonsgegevens en liet zich registreren in ruil voor meer veiligheid en bescherming. Hij gaf zijn naam en gegevens prijs in de verwachting ook echt te worden gekend en beschermd als individu, met onvervreembare rechten en autonomie. Het is tijd om die passage af te stoffen en weer in de grondwet op te nemen, iets waar de Europese Commissie in januari 2012 nog

een voorzet toe gaf.⁹⁸

Hoe moet het dan wel? Ik stel voor om een nieuw sociaal contract te ontwikkelen dat meer oog heeft voor het aspect van tweezijdigheid, en dat erkent dat er een onoplosbare spanning bestaat tussen persoon en profiel, tussen kennen en profileren. Die twee aspecten gelden zowel voor de autoriteiten, de burgers, als de commerciële partijen in het publieke domein. Zo worden overspannen verwachtingen getemperd en staat nuchter veiligheidsbeleid in dienst van de burger en de democratische rechtsorde, in plaats van andersom.

1. *Het aspect van de tweezijdigheid.*

Het probleem bij het huidige sociale veiligheidscontract schuilt in de eenzijdigheid van die deconstructie van de persoon door de overheid. Natuurlijk waren de autoriteiten, voor zover we daarover in die termen kunnen praten, in de zeventiende eeuw echt niet zoveel terughoudender of empathischer. Op de scheepsrollen van de VOC stonden de opvarenden wel vermeld, maar bij vermissing was de persoon verdwenen, zijn eigendom viel toe aan de onderneming en aan zijn nabestaanden dacht niemand. Vóór de negentiende eeuw had de burger echter zelf nog volop de mogelijkheid met zijn of haar identiteit te sjoemelen, zijn handelsspeelruimte te vergroten en door de afwezigheid van centrale registers zijn persoonlijke autonomie uit te bouwen. Mensen konden veelvuldig van identiteit veranderen, een nieuw leven beginnen, deserteren uit krijgsmacht of scheepsdienst. Vrouwen konden zich als man voordoen en aanmonsteren voor de grote vaart. Identiteitsfraude was een gangbare praktijk.⁹⁹

In de eenentwintigste eeuw is dat 'recht op een nieuw begin', oftewel het 'recht op vergetelheid', daarentegen echt een illusie geworden. Profielen, strafbladen, DNA-materiaal, maar ook eigenhandig nagelaten sporen op internet zullen ervoor zorgen dat een veelvoud van digitale en zelfs biometrische schaduwen ons door tijd en ruimte blijven achtervolgen.¹⁰⁰ Ons lichaam

is doorzichtig geworden, ons huis van glas.¹⁰¹ Tegelijkertijd brengen die profielen dikwijls niet de persoon, maar slechts een gabraheerd en achterhaald kenmerk in kaart, waarmee die digitale schaduwen toch nooit de echte persoon benadert. De persoon wordt vereeuwigd, gefixeerd en gereduceerd. De persoonlijke autonomie en openheid van de toekomst gaan verloren. Steeds meer mensen worden op deze manier gerubriceerd en geprofileerd als 'marginaal', als onderdeel van een randgroep. Deze burgers zijn 'silenced voices'¹⁰² geworden. Zij kunnen hiertegen niet of nauwelijks protest aantekenen omdat ze niet meer in beeld zijn als burger, maar alleen nog als risicocategorie worden gezien en daar zelf bijna niet uit kunnen komen.¹⁰³ Zij zijn geregistreerd, maar niet gekend als persoon achter de naam.

Een contract is echter een tweezijdige overeenkomst. Veiligheidsbeleid dient dit contractuele aspect in het oog te behouden. Als de burger dat niet ziet, en de particuliere bedrijven dat contract bij voortduring uithollen, is het nog steeds de overheid die vanuit veiligheidsoverwegingen ook zorg moet dragen voor de bescherming van het particuliere eigendom van lijf, goederen en lichaam van de burger, ook in digitaal opzicht. Als de prepolitieke waarde van het individu en de waarde van de persoon niet op deze manier worden beschermd, verliest alle politiek zijn onderbouwing. Veiligheidsbeleid gaat immers nooit alleen over zonestormen, (zoals in de Strategie Nationale Veiligheid vermeld verafgelegen oorlogen of onpersoonlijke drone-aanvallen, maar over personen wier individuele vrijheid en lichamelijke integriteit beschermd moeten worden, tegen invallen van andere personen, maar ook tegen inbreuken van de overheid of marktpartijen in de autonomie. Veiligheid is het middel tot een doel, nooit doel op zichzelf, en dient dus ook met allerlei checks and balances te worden omkleed.¹⁰⁴

Dat betreft ook de vraag of er een mogelijkheid bestaat voor 'silenced voices' om terug te praten. Mogen burgers demonstreren bij de kroning van de aanstaande koning?

Blijft er bij alle gerechtvaardigde, noodzakelijke en vereiste beveiliging van de vorst en van de bevolking op deze feestdag ruimte voor onderdanen die minder reden tot juichen en zelfs tot publieke kritiek zien? Kunnen burgers ergens protest aantekenen of inzage vragen in de redenen en feiten van hun 'blacklisting' als terrorismeverdachte?¹⁰⁵ Veiligheid als tweezijdig sociaal contract vereist een structurele mogelijkheid tot inspraak op veiligheidsbeleid en controle, van evaluatie achteraf tot hoger beroep, zoals Roel van Duijn zal beamen. Zo'n tweezijdigheid komt niet alleen de burger ten goede als partij in dit sociaal contract, maar ook de overheid. Meer oog voor de 'ontvanger' van veiligheidsmaatregelen en voor de personen achter de risicoprofilering helpen, de overheid bij het voorkomen van schadeclaims en gevaarlijke beschuldigingen. Neem het debat over de drone-aanvallen. Medewerkers van het Amerikaanse State Department, klagen steen en been dat ze geen antwoord hebben op de beschuldigingen dat de luchtaanvallen grote aantallen onschuldige burgers hebben gedood. Door het informatievacuüm en de onbekendheid met de aantallen en namen van de slachtoffers kunnen ze die claims niet weerleggen. Ze kunnen de slachtofferaantallen, die door militanten mogelijk bewust worden opgeklopt en als 'injustice frame' worden ingezet, niet rechtekken. Want het drone-programma is geclassificeerd.¹⁰⁶ Niemand kent meer de namen.

Tweezijdigheid betekent ook een bewustzijnsverandering bij de burger: beseffen dat meer herkenning en registratie opgave van autonomie met zich meebrengt maar dat meer informatiestromen en databanken niet per se meer veiligheid opleveren. Het kan wel, maar hoeft niet, en het kost in ieder geval wel wat. Edwin Bakker heeft in zijn oratie al toegelicht hoe belangrijk zelfredzaamheid en weerbaarheid van de civiele samenleving zijn.¹⁰⁷ Omdat de overheid nu eenmaal dat geweldsmonopolie in handen heeft, is het ook een taak van de overheid om de burger op de grenzen van veiligheidsmanagement te wijzen.

2. De onoplosbare spanning tussen persoon en profiel.

Wordt wel steeds goed beseft dat de persoon als subjectieve categorie nooit zal samenvallen met de persoon als onderwerp van veiligheidsbeleid? We zullen moeten duidelijk maken dat de kwaliteit van die wolken data vaak te wensen overlaat. Dat algoritmes kunnen falen. Meten is niet altijd weten. En zelfs al weten we meer, alles weten is niet alles voorkomen. Schaalvergroting en nationale databanken leiden tot meer datastromen, maar ook tot meer ruis. Kwaadwillende personen zullen praktijken van herkenning en registratie blijven ondermijnen. De wedloop op het gebied van registratie en profilering is een concreet beleids- en budgetprobleem. Kijk naar het werk van de politie ten aanzien van risicogroepen zoals radicaliserende jongeren. Met databases krijg je de Syrië-gangers niet in beeld, wel met wijkagenten die hun buurtjongeren kennen, die het vertrouwen genieten van hun ouders en oog hebben voor de persoon (en ook wel eens afwijken van de gebaande paden en niet meteen uit zijn op opsporing en vervolging). Kennis van personen en onderling vertrouwen zijn eveneens een noodzakelijke voorwaarde voor het tot stand brengen van een minder risico-averse cultuur binnen diensten. Uitwisseling van gegevens - de *sine qua non* van efficiënte herkennings- en registratiepraktijken - gedijt bij een cultuur van vertrouwen. Hervormingen en reorganisaties, ook bij de politie of de NCTV, gaan vaak gepaard met een ongefundeerd vertrouwen in schaalvergroting en databanken. Maar juist op het gebied van veiligheid zijn personen belangrijker dan profielen, vertrouwen en intuïtie van de wijkagent minstens zo veel waard als centrale registers.

Veiligheid is geen profiel, maar een naam. Veiligheid is respect voor het onkenbare van de persoon die door die naam wordt opgeroepen, voor het open en veranderlijke of veranderbare karakter van iemands identiteit. Zoals de wiskundige hoofdpersoon in de roman *Turbulence* moet erkennen: 'Incompleteness is what points to the ideal of the whole. It shows the way to whatever is emergent at the limits

of any system'.¹⁰⁸ De namen zijn belangrijk, als substituuut voor het gezicht van de ander. Namen geven stem aan de 'silenced voices' die niet (meer) terug kunnen praten. Vandaar de oproep in de titel van deze oratie, 'Ecce homo': die tekst verwijst naar de uitspraak van Pontius Pilatus die Jezus om veiligheidsredenen uit de weg liet ruimen, en is hier bedoeld om de aandacht te richten op de mens áchter de data, onder het profiel, naar de lijdende mens.¹⁰⁹

9. Tot slot

In deze oratie bij de vervulling van de leeropdracht 'Conflict en veiligheid in historisch perspectief' is het begrip 'conflict' nogal ondergesneeuwd. Dat ligt wellicht aan het feit dat ik erg conflictmijdend ben. Desalniettemin zijn er diverse conflicten op te noemen waar we met elkaar over zouden kunnen doorpraten. Aangezien identiteit sinds de 'cultural turn' slechts als opsomming en netwerk van alteriteiten mag worden opgevat, zal ik u nog een aantal antoniemen meegeven die het leven van deze onderzoeker kenmerken en het werk rond deze leeropdracht in kaart brengen:

Gezin en werk, moederschap en terrorisme, geloof en wetenschap, vrijheid en veiligheid, bemiddeling en oorlogsvoering, geschiedschrijving en politicologie, onderzoek en beleidsaanbeveling, onderwijs en schrijven, geschiedenis en actualiteit, soundbite of nuance, nieuwe pumps of nieuwe boeken, gevaarlijke vrouwen of machtige mannen.

Erwin Muller weet dat er een mooie bundel over diverse vormen van conflict en conflictoplossing aan gaat komen.¹¹⁰ Eén belangrijk conflict wil ik er nog even uitlichten: het conflict tussen 'kennis en kassa' dat als een rode draad door de debatten en controverses rondom het huidige wetenschapsbeleid loopt. Degenen die het onderzoek van het CTC gevolgd hebben, weten dat ons centrum bestaat mede dankzij de perceptie van degenen die menen dat kennis nuttig kan zijn in het veiligheidsdomein. Tegelijkertijd is

deze oratie ook een pleidooi voor de waarde van kennis als zodanig, zonder een direct aanwijsbaar verband naar 'kassa'. Ik heb willen betogen dat veiligheid en autonomie belangrijke waarden zijn in het publieke domein, maar kennis is dat ook. Binnen De Jonge Akademie van de KNAW vechten we tegen een blikvernuwning op topsectoren. Die zijn ontegenzeggelijk belangrijk, maar veiligheid of recht zitten daar al niet in. Onderzoek moet meer zijn dan direct herleidbaar tot meer producten voor de export, zoals een voormalige minister van Economische Zaken eens betoogde. Ik hoop en verwacht dat de Universiteit Leiden en de Campus Den Haag de waarde van fundamenteel onderzoek zullen blijven verdedigen in het conflict om bezuinigingen en de druk van valorisatie.

20 Zo ben ik bij het laatste onderdeel van deze oratie aangekomen, het noemen van de namen als uitdrukking van persoonlijke dankbaarheid, als subject van affectie en collegiaal respect. Gezien het onderwerp van deze oratie zou ik nu graag iedereen bij naam willen noemen. Maar daarvoor is nu helaas geen gelegenheid, daarom een verkorte versie. Het College van Bestuur en de Campus Den Haag dank ik voor het creëren van deze leerstoel. Mede dankzij de NCTV, waarvan we hier de hele stamboom voor ons hebben zitten, van de stamvader tot aan de jongste loot, werd het Centrum voor Terrorisme en Contraterrorisme binnen de Universiteit Leiden in het leven geroepen, dat fungeert als mijn veilige thuishaven. Met de eerste directeur Bob de Graaff, de huidige directeur Edwin Bakker alle andere enthousiaste collega's is het een genoegen om op het scherpst van veel disciplinaire en beleidsmatige snedes te opereren. Mijn historische inbedding vind ik in Leiden en Utrecht, bij Henk te Velde, Duco Hellema, en vele andere inspirerende collega's aldaar. Dankbaar ben ik voor het plaatsje dat ik mag innemen in de keten van mijn vrienden, familie, ouders, man en kinderen. Roland, Dorothee, Theresa en Mathieu, ik noem jullie graag bij naam. Ik wil dan ook graag eindigen met een gedicht van Neeltje Maria Min.¹¹¹ Dit gedicht, dat hier in Leiden ook is aangebracht op het huis aan de Rijn- en Schiekade 74,¹¹² drukt precies uit wat het noemen

van de namen ten diepste inhoudt. Waarbij ik als kanttekening wil plaatsen dat de eerste regel van dit gedicht in mijn geval gelukkig niet klopt.

*

Mijn moeder is mijn naam vergeten,
mijn kind weet nog niet hoe ik heet.
Hoe moet ik mij geborgen weten?

Noem mij, bevestig mijn bestaan,
laat mijn naam zijn als een keten.
Noem mij, noem mij, spreek mij aan,
o, noem mij bij mijn diepste naam.

Voor wie ik liefheb, wil ik heten.

Ik heb gezegd.

Noten

- ¹ Ik wil hier in het bijzonder de volgende personen bedanken voor hun steun en inspiratie bij het schrijven van deze oratie: Edwin Bakker, Rob van de Beek, Quirine Eijkman, Liesbeth van der Heide, André Hoogstrate, Roland Jansen, Susanne Keesman, Christian de Vito en Jouke de Vries. Kees Noorda dank ik voor de redactie van de tekst.
- ² ‘Spanish Press Review’, *The Guardian*, 19 maart 2004; Pepa Martín, *In memoriam. Inaugurado frente a la estación de Atocha el monumento en recuerdo de las víctimas del 11-M*, Fondos de esta revista en CISNE. Catálogo de la Biblioteca Complutense de Madrid, Revista del Ministerio de Fomento/ABR, 561 (2007), p. 59-61.
- ³ ‘Madrid memorial for train victims’, *BBC News*, 11 maart 2007. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6439825.stm>.
- ⁴ Joint meeting of Congress, Federal Hall, New York City, 6 september 2002. Zie de video van de herdenkingsplechtigheid: <http://www.c-spanvideo.org/program/172329-1>.
- ⁵ Billy Collins, ‘The Names’, 24 juni 2005. http://www.billy-collins.com/2005/06/the_names_billy.html.
- ⁶ Vgl. bijvoorbeeld het ontroerende en indrukwekkende boek van Richard Bernstein, *Out of the Blue. The Story of September 11, 2001. From Jihad to Ground Zero* (New York: New York Times Company, 2003).
- ⁷ NTR, *Verborgen verleden*, 2013.
- ⁸ Vgl. PSOE, *Merecemos una España mejor. Programa Electoral* (Madrid: PSOE, 2004), p. 201.
- ⁹ Aldus de vice-president bij de presentatie van de wet in het parlement. *Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados, Pleno y diputación permanente*. VIII Legislatura, nr. 222. Sesión plenaria nr. 206, celebrada el jueves, 14 december 2006, p. 11258. Vgl. ook Ivo Tzvetanov Dimitrov, *Spain’s Historical Memory Law. A Study of Successful Historical Reconciliation* (Thesis, Chapel Hill: University of North Carolina, 2011); José Ignacio Álvarez-Fernández, *Memoria y trauma en los testimonios de la repression franquista* (Barcelona: Anthropos Editorial, 2007).
- ¹⁰ ‘Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura’. In: *Boletín Oficial del Estado*, 27 december 2007, nr. 310, p. 53410-53416.
- ¹¹ Vgl. Friso Wielenga, *Schatten deutscher Geschichte. Der Umgang mit dem Nationalsozialismus und der DDR-Vergangenheit in der Bundesrepublik* (Vierow bei Greifswald: SH-Verlag, 1995).
- ¹² Vgl. Beatrice de Graaf, ‘Slachtoffers van de Stasi of van de Stasi-archieven? Het debat over de nalatenschap van de Oost-Duitse geheime dienst, 1990-2005’. In: Patrick Dassen en Ton Nijhuis (red.), *Duitsers als slachtoffers. Het einde van een taboe* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2007), p. 431-463.
- ¹³ Zie voor een verdere uitwerking van de historisering van veiligheid: Beatrice de Graaf en Cornel Zwierlein (red.), *Security and Conspiracy in Modern History, 16th to 21st century. Special Issue*. Historical Social Research 38 (2013) 1; Beatrice de Graaf, ‘De historisering van veiligheid’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 125 (2012) 3, p. 304-313.
- ¹⁴ Zie Beatrice de Graaf, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2010); Idem, *Evaluating Counterterrorist Performance: A Comparative Study* (Oxford/New York: Routledge/Francis & Taylor, 2011).
- ¹⁵ W. Schinkel, ‘Veiligheid als medium. Naar een sociologie van securitisering’. In: B.A. de Graaf en Willem Schinkel (red.), *Veiligheid als medium. Veiligheidsdenken in historisch en sociologisch perspectief* (Leiden: Leiden University Press, 2013, in voorbereiding).
- ¹⁶ Daarmee sluit ik me van harte aan bij Duco Hellema’s oratie van 1998, waarin hij een brede ‘historic turn’ binnen de IR en de sociale wetenschappen postuleerde, met oog voor ‘sturende en regulerende capaciteiten’ van ‘de handelende staat’. Duco Hellema, *De handelende staat als object van internationale en diplomatieke geschiedenis* (Utrecht: Faculteit der Letteren, 1998), p. 6, 15; Zie ook Eckart Conze, ‘Abschied von Staat und Politik?

- Überlegungen zur Geschichte der internationalen Politik,' in: Ulrich Lappenküper, Guido Müller (red.), *Geschichte der internationalen Beziehungen. Erneuerung und Erweiterung einer historischen Disziplin* (Keulen/Weimar/Wenen: Böhlau, 2004), p. 14-43, hier: 41-42.
- ¹⁷ WRR, *iOverheid* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011), p. 13; Folkert Jensma, 'Oom agent surft volautomatisch met u mee', *NRC Handelsblad*, 9-10 maart 2013.
- ¹⁸ Zie ook Eckart Conze, 'Securitization. Gegenwartsdiagnose oder historischer Analyseansatz?', *Geschichte und Gesellschaft*, 38 (2012) 3, p. 453-467; Beatrice de Graaf en Cornel Zwierlein, 'Historicizing Security - Entering the Conspiracy Dispositive', *Historical Social Research* 38 (2013) 1, p. 46-64.
- ¹⁹ Vgl. Reinhart Koselleck, 'Einleitung'. In: Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Deel 1 (Stuttgart: Klett Cotta, 1979), p. XIII-XXVII, hier: XV; Idem, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1979).
- ²⁰ Vgl. bijvoorbeeld Bureau Regionale Veiligheidsstrategie, *Veiligheidsstrategie Midden-Nederland 1012-1014* (Utrecht 2012), p. 17; Jensma, 'Oom agent surft volautomatisch met u mee', *NRC Handelsblad*, 9-10 maart 2013.
- ²¹ Vgl. Marieke de Goede, *European Security Culture. Preemption and Precaution in European Security. Inaugural lecture* (Amsterdam 2011), p. 6-7.
- ²² Vgl. Dimitri Tokmetzis, *De digitale schaduw* (Utrecht: Het Spectrum, 2012).
- ²³ Detlef Garbe, 'Die nordfrieslichen Außenkommandos des KZ Neuengamme. Geschichte und Gedenken'. In: Festschrift zum 65. Geburtstag von Jörn- Peter Leppien. *Grenzfriedenshefte* 8 (2008), p. 257-268; Ulrich Bauche e.a. (red.), *Arbeit und Vernichtung. Das Konzentrationslager Neuengamme 1938-1945. Katalog zur ständigen Ausstellung im Dokumentenhaus der KZ-Gedenkstätte Neuengamme* (Hamburg: VSA-Verlag, 1991).
- ²⁴ Vgl. *Die Toten*. CD (Hamburg: KZ-Gedenkstätte Neuengamme, 2005). CD met namen van de kampslachtoffers.
- ²⁵ Vgl. Tj. Wouters, *Opdat Het Nageslacht Het Wete. Gedenkboek Voor De Mannen Die Op 2 October 1944 Uit Ons Dorp Werden Weggevoerd* (Putten: Gemeente Putten/Bureau Voorlichting, 1948); Klaas Friso, *Putten 1940-1945. Kroniek* (Barneveld: BDU, 1990).
- ²⁶ Jörn-Peter Leppien, „Das waren keine Menschen mehr ...“ *Aus der Chronik der Kirchengemeinde Pastor Johannes Meyer über das Konzentrationslager Ladelund 1944. Eine quellenkritische Studie* (Flensburg: Grenzfriedensbund 1983).
- ²⁷ Evert de Graaf, 'Eerste pelgrimage: 1950.' In: Stichting Oktober 44 (red.), *Jaarverslag 2010* (Putten: Stichting Oktober 44, 2011), p. 20-22.
- ²⁸ Vgl. Madelon de Keizer, *Putten. De razzia en de herinnering* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998), p. 295-296.
- ²⁹ Harald Richter, 'Wir haben das Selbstverständliche getan. Kirchliche Gedenkstättenarbeit in Ladelund'. Op: DVD *Wir haben das Selbstverständliche getan* (Neukirchen: JoByne Studios, 2012).
- ³⁰ Vgl. Judith Butler, *Frames of War. When Is Life Grievable?* (Londen: Verso, 2009), p. 1; Idem, *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence* (Londen: Verso, 2004); Jenny Edkins, *Missing. Persons and politics* (Ithaca en Londen: Cornell University Press, 2011), p. 6.
- ³¹ Arjan Nobel, 'Heer en meester op het bronneneiland'. *Transparant*, 24 (2013)1, p. 6-11, hier: 10.
- ³² Joke Roelevink, 'Recht doen aan overleden naasten' in: Fred van Lieburg en Joke Roelevink (red.), *Een gereformeerde jongen. Arie Theodorus van Deursen 1931-2011* (Amsterdam: Bert Bakker, 2012), p. 261-269; Arie van Deursen, 'Dode of levende medemensen'. In: Idem, *De eeuw in ons hart. Negenentwintig opstellen over geschiedenis, geschiedschrijving en geschiedbeleving* (Franeker: Van Wijnen 1991), p. 82-90.

- ³³ Antoon De Baets, *Gebruik en misbruik van de geschiedenis* (Amsterdam: Boom, 2008). Deze plichten worden ook opgevat als ‘transitional justice’. Zie Adviesraad Internationale Vraagstukken/CAVV, *Transitional justice. Gerechtigheid en vrede in overgangssituaties*. Nr. 65/19 (Den Haag: AIVD, 2009).
- ³⁴ En zo eenvoudig als het lijkt is het niet, want spellingswijzen verschillen. De naam Dietrich Müller, behorend tot een slachtoffer van de communistische Speziallager in Oost-Duitsland en daarna doorgestuurd naar de Goelag in de Sovjet-Unie, achter de Oeral, kan op diverse manieren vanuit het Duits naar het Russisch worden getranscribeerd en vice versa. Vgl. bijvoorbeeld Jörg Morré (red.), *Totenbuch. Speziallager Bautzen 1945-1956* (Bautzen: Stiftung Sächsische Gedenkätten, 2004).
- ³⁵ Zie Edkins, *Missing*, p. 25-26.
- ³⁶ Henk Looijesteijn en Marco H.D. van Leeuwen, ‘Establishing and Registering Identity in the Dutch Republic’, *Proceedings of the British Academy* (2012) 182, p. 211-251, hier: 214.
- ³⁷ P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2002), p. 298-299.
- ³⁸ Vgl. R.E. de Bruijn, ‘De uitvoering der wetten en orders van het gouvernement’, in: J. Hallebeek en A.J.B. Striks (red.), *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland* (1806-1810), p. 165-200, hier: 168. Het Utrechts Archief (HUA), Archief van de Stad Utrecht III (1795-1813), nr. 1. Notulen van het stedelijk bestuurd (1795-1808), bijlage; Idem, supplement, nr. 729. Algemene lijst, geformeerd uit de volkstelling, gedaan door de wijkmeesters dezer stad en voorsteden (1809).
- ³⁹ Dat gold zelfs nog tot in het Koninkrijk Holland. Ook Lodewijk Napoleon en zijn minister van Financiën, Isaac Gogel, construeerden een stelsel van belastingen op bestedingen, en niet op inkomsten. Vgl. Onno Ydema, ‘Op zoek naar draagkracht. Belastingen vóór, tijdens en na de tijd van Lodewijk Napoleon’. In: Hallebeek en Striks (red.), *Nederland in Franse schaduw*, p. 101-123, hier: 118.
- ⁴⁰ Willem Frijhoff e.a. (red.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*. Deel II (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1998), p. 75. Looijesteijn en Van Leeuwen, ‘Establishing and Registering Identity’, p. 220.
- ⁴¹ Looijenstein en Van Leeuwen, ‘Establishing and Registering Identity’, p. 221.
- ⁴² Vgl. M. Prak, ‘Armenzorg 1600-1800’, In: J.L.J.M. van Gerwen en M. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen: risico’s, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Den Haag: Verbond van Verzekeraars, 1998), p. 49-90.
- ⁴³ Looijenstein en Van Leeuwen, ‘Establishing and Registering Identity’, p. 229.
- ⁴⁴ Idem, p. 231.
- ⁴⁵ Idem, p. 237. Zo zwierven er rond 1718 meerdere ‘vagebonden’ s langs Heren wegen die de naam ‘Glorie van Holland’ gebruikten.
- ⁴⁶ Franciscus Thuijs, *De ware Jaco. Jacob Frederik Muller, alias Jaco (1690-1718). Zijn criminele wereld, zijn berechting en zijn leven na de dood* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2008), p. 19. Vgl. ook het magistrale werk van Nathalie Zemon Davis, *The Return of Martin Guerre* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983).
- ⁴⁷ Looijenstein en Van Leeuwen, ‘Establishing and Registering Identity’, 223.
- ⁴⁸ Vgl. Werner Conze, ‘Sicherheit, Schutz’, in: Otto Brunner, Werner Conze en Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, deel 5, (Stuttgart: Klett-Cotta, 1984), p. 831-862.
- ⁴⁹ Christiaan F.J. Schriks, *Het kopijrecht, 16de tot 19de eeuw. Aanleidingen tot en gevolgen van boekprivileges en boekhandelsusanties, kopijrecht, verordeningen, boekenwetten en rechtspraak in het privaat-, publiek- en staatsdomein in de Nederlanden, met globale analoge ontwikkelingen in Frankrijk, Groot-Brittannië en het Heilig Roomse Rijk* (Zupthen: Walburg Pers, 2004), p. 320-329.

- ⁵⁰ In de zin van Thomas Hobbes, John Locke en Jean-Jacques Rousseau. Vgl. John Locke, *Two Treatises of Government (Over het Staatsbestuur)* [1690] (Boom: Amsterdam, 1988), p. 350; Thomas Hobbes, *Leviathan* [1651] (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), p. 231; Jean-Jacques Rousseau, *Het maatschappelijk verdrag (Du contrat social)*. Vertaald door S. van den Braak en G. van Roermund. Herziene en geactualiseerde druk (Boom: Amsterdam, 2002); Zie ook John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999).
- ⁵¹ Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003), p. 14-15.
- ⁵² <http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvihlf299q0sr/vi42dj6ad7r1#p1>.
- ⁵³ <http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvihlf299q0sr/vi8rk352jxnr>.
- ⁵⁴ W.C.J. van Hasselt, *Nederlandse staatsregelingen en grondwetten* (Alphen aan den Rijn: Samson, 1987), p. 198; R.W. van Zuijlen, *Veiligheid als opdracht. Een onderzoek naar veiligheid als fundamenteel recht en als positieve verplichting van de staat in het licht van de politietoon tot strafrechtelijke rechtshandhaving* (Nijmegen: WLP, 2008), p. 19-27, 58-63.
- ⁵⁵ Van Zuijlen, *Veiligheid als opdracht*, p. 16.
- ⁵⁶ Vgl. O. Moorman van Kappen, 'Het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland van 1809 in het licht van zijn wordingsgeschiedenis', in: Hallebeek en Sirks (red.), *Nederland in Franse schaduw*, p. 201-220.
- ⁵⁷ Voor Nederland is hierover nog weinig bekend. Vgl. voor dergelijke praktijken in Duitsland: Karl Härter, 'Security and Cross-border Political Crime: The formation of transnational security regimes in 18th and 19th Century Europe'. In: Beatrice de Graaf en Cornel Zwierlein (red.), *Security and Conspiracy in History, 16th to 21st Century. Special Issue. Historical Social Research 38* (2013) 1: 96-106; Herbert Reiter, *Politisches Asyl im 19. Jahrhundert. Die deutschen politischen Flüchtlinge des Vormärz und der Revolution von 1848/49 in Europa und den USA* (Berlijn: Duncker & Humblot, 1992).
- ⁵⁸ Daarover is een onderzoek van ondergetekende in voorbereiding.
- ⁵⁹ J. de Vries, *Etymologisch woordenboek* (Leiden: Brill, 1971); Van Zuijlen, *Veiligheid als opdracht*, p. 12.
- ⁶⁰ Frederik M.J. Arends, 'From Homer to Hobbes and Beyond - Aspects of "Security" in the European Tradition'. In: Hans Günther Brauch e.a. (red.), *Globalization and Environmental Challenges. Reconceptualizing Security in the 21st Century* (Berlijn/Heidelberg: Springer, 2008), p. 263-279.
- ⁶¹ Conze, 'Sicherheit, Schutz', p. 850; Quentin Skinner, 'A third concept of liberty.' *Proceedings of the British Academy 1117* (2002) p. 237-268; Quentin Skinner, 'Liberty and security. The early modern debate', key-note lecture at the expert seminar "The History of the Concept of Security. From the Roman Republic to the risk society of today." A conference arranged by Centre for Advanced Security Theory (CAST) at the University of Copenhagen and the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, November 26-28, 2012.
- ⁶² Over 'governmentality/gouvernementaliteit': M. Foucault, *Ethics: Subjectivity and Truth. Essential Works of Michel Foucault, 1954-1984*. Deel 1 (New York: New Press, 1997), p. 82.
- ⁶³ Zie ook Jacques van Maarseveen, 'Twee eeuwen volkstellingen. De Virtuele Volkstelling 2001 vergeleken met haar voorgangers', *CBS/Sociaal-economische trends*, 7 februari 2005, p. 33-38.
- ⁶⁴ Zie voor een omvangrijke en diepgravende beschrijving hiervan: Cyrille Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse Politie. Een staatsinstelling in de maalstroom van de geschiedenis* (Amsterdam: Boom, 2007); Jos Smeets, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Verdeeldheid en eenheid in het rijkspolitieapparaat* (Amsterdam: Boom, 2007) en Guus Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. De gemeentepolitie in een veranderende*

samenleving (Amsterdam: Boom, 2007).

- ⁶⁵ 'Het Bertillonage-stelsel', *De Nederlandsche Politiegids* 10, mei 1895, afl. 113; Nationaal Archief (NA), pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6488, Briefwisseling minister van Justitie, Buitenlandse Zaken, de Koningin-regentes, 22 januari 1896, nr. 12; 12 februari, nr. 5; 15 februari, nr. 7; 19 februari nr. 11.
- ⁶⁶ Vgl. Beatrice de Graaf, 'Van "helsche machines" en Russische provocateurs. De strijd tegen het anarchisme in Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 125 (2012) 3, p. 313-331.
- ⁶⁷ Zie brief met 5 portretten van Goldman, politie Amsterdam aan de minJus, 11 oktober 1895, nr. 13. Pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6488, NA.
- ⁶⁸ Karl Härter, 'Legal concepts of terrorism as political crime and international criminal law in eighteenth and nineteenth century Europe', in: Aniceto Masferrer (red.), *Post 9/11 and the state of permanent legal emergency. Security and human rights in countering terrorism* (Dordrecht e.a.: Springer, 2012), p. 53-75.
- ⁶⁹ Vgl. A. van den Boogaard, 'De informatiemaatschappij'. In: Idem (red.), *De eeuw van de computer. De geschiedenis van de informatietechnologie in Nederland* (Deventer: Kluwer, 2008), p. 237-241.
- ⁷⁰ Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Deel 5 (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1974), p. 446-458.
- ⁷¹ Rik Sanders, 'Historicus Alberts nuanceert verband jodenvervolgung en mechanische bevolkingsregisters', *Computable*, 16 februari 2011.
- ⁷² De Jong, *Het Koninkrijk*. Deel 7 (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1976), p. 797-804.
- ⁷³ A. van Braam, *Verhuld en onthuld. Sociologische beschouwingen over privacy en deprivatisering* (inaugurale rede Nederlandse Economische Hogeschool, Rotterdam 8 december 1966), p. 17.
- ⁷⁴ Vgl. Joris Nobel, 'Een eeuw Volkstellingen'. *CBS Index*, 26 februari 1999, 6-8; Maurice Blessing, 'Dus ik ga de

computer in? Wat gebeurt er dan met me? Het verzet tegen de Volkstelling van 1971'. *Historisch Nieuwsblad* 14 (2005) 8: 40-44; Jan Holvast, 'Op weg naar een risicoloze maatschappij?' *De vrijheid van de mens in de informatiemaatschappij* (Schoonhoven: Academic services, 1986); Jozef Katus, *Volkstelling in opspraak. Een studie naar de overheidsvoorlichting met betrekking tot de volkstelling van 1971* (Den Haag: Vuga, 1984); Jacques Thijssen, 'Traditionele volkstelling is nooit meer nodig', *Trouw*, 1 september 1999.

- ⁷⁵ A. van den Boogaard, 'Veranderende praktijken (1950-1985)', in: Idem (red.), *De eeuw van de computer*, 129-135.
- ⁷⁶ Mede dankzij het Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (1950) en de Universele verklaring van de rechten van de mens (1948).
- ⁷⁷ Artikel 1 Wet beëdiging en inhuldiging van de Koning. Zie Van Zuijlen, *Veiligheid als opdracht*, p. 63-64.
- ⁷⁸ Hoewel de Grondwet van 1983 met Artikel 103 wel meer ruimte aan de regering gaf met betrekking tot de uitzonderingstoestand. De regering kon en kan een algemene of een beperkte noodtoestand uitroepen en krijgt dan bevoegdheden op basis van de noodwetgeving die het mogelijk maken om van grondwettelijke bepalingen op het gebied van burgerrechten af te wijken. Vgl. Van Zuijlen, *Veiligheid als opdracht*, p. 65-71.
- ⁷⁹ Vgl. Frank Kuitenbrouwer, *Databanken tussen burger en bestuur. Bescherming van persoonsgegevens door de overheid* (Den Haag: Vuga, 1981); Idem, *Het recht om met rust gelaten te worden. Over privacy* (Amsterdam: Balans, 1991).
- ⁸⁰ Edkins, *Missing*, p. 2.
- ⁸¹ Vgl. Michel Foucault, *The History of Sexuality*, translated by R. Hurley (Londen: Penguin Books, 1978); Idem, 'Body/Power' and 'Truth and Power'. In: C. Gordon (red.) *Michel Foucault: Power/Knowledge* (Brighton: Harvester, 1980), p. 109-133.
- ⁸² 'Een profiel is een typering van een individu of een groep personen. Bij de typering van individuen gaat het

om karakteristieken die het individu van alle andere onderscheidt middels een persoonlijk profiel. Hiervan is het DNA-profiel het bekendste voorbeeld. Ook de vingerafdruk is een dergelijk profiel. Een profiel voor de typering van groepen kan betrekking hebben op de karakteristieke eigenschappen van een bekende groep of gemeenschap, zoals een politieke partij of de passagiers in een bepaald arriverend vliegtuig. [...] Als laatste zijn er groepsprofielen voor de typering van personen die a priori geen afgebakende groep vormen, maar die wel gemeenschappelijke eigenschappen hebben. Rond het grenstoezicht kan het bijvoorbeeld gaan om mensensmokkelaars of witwassers. In de context van dit rapport richten we ons op het tweede type groepsprofielen, dat wil zeggen groepen personen zonder duidelijke samenhang. Personen die hun groepslidmaatschap ontlenen aan het betrekking hebben op een bepaald fenomeen.' A. J. Hoogstrate en C.J. Veenman, *Informatiegestuurde grenscontrole. Verkenning ten behoeve van het gebruik van selectieprofielen in het kader van grensbeheer* (Den Haag: NFI, 2012), p. 11.

⁸³ Idem, p. 16.

⁸⁴ Vgl. Margriet Drent, Kees Homan, Dick Zandee, *Gevechtsvliegtuigen en/of Bewapende Drones. Clingendael Policy Brief*, nr. 17 (Den Haag: Clingendael, 2013), p. 2: 'Deze autonome systemen hebben een expliciete taakprogrammering en handelen volgens een be-paald vast algoritme.'

⁸⁵ Jo Becker en Scott Shane, 'Secret 'Kill List' Proves a Test of Obama's Principles and Will'. *New York Times*, 29 mei 2012.

⁸⁶ Vgl. o.a. Bart Custers, 'De (on)mogelijkheden van opsporingstechnologie', *Secondant*, 5 oktober 2011, p. 40-45.

⁸⁷ Zie bijv. B.H.M. Custers, 'Risicoprofilering en identificatie'. *Banking Review*, oktober 2006, p. 28-33; Bart Custers, 'Technology in policing: Experiences, obstacles and police needs'. *Computer Law & Security Review* 28 (2012) 62-68; Marieke de Goede, *Speculative Security. The Politics*

of Pursuing Terrorist Monies (Minneapolis: Minnesota University Press, 2012). Zie ook: Zie Jeffrey W. Seifert, 'CRS Report for Congress. Data Mining and Homeland Security: An Overview', 27 januari 2006, p. 17; Zie ook: 'Part of the burden in tackling terrorism arose from an organization institutionally averse to risk, predisposed to restrict information, having difficulty assimilating new types of personnel, and accustomed to presenting descriptive reportage of the latest intelligence'. The 9/11 Commission, *Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States* (Washington, DC: US Government Printing Office, 2004), p. 93.

⁸⁸ Hij was door de CIA wel in de 'Terrorist Identities Datamart Environment' geplaatst, maar door de FBI niet op de 'Terrorist Screening Database' gezet, en kwam daardoor niet op No-Fly-List terecht. Claire Newell e.a., 'Umar Farouk Abdulmutallab. One boy's journey to jihad', *The Sunday Times*, 3 januari 2010.

⁸⁹ Folkert Jensma, 'Ombudsman stelt slachtoffer identiteitsfraude opnieuw in gelijk', *NRC Handelsblad*, 24 september 2010.

⁹⁰ Vgl. Beatrice de Graaf en Quirine Eijkman, 'Terrorismebestrijding en securitisering: een rechtssociologische verkenning van de neveneffecten'. *Justitiële Verkenningen*, 37 (2011) 8, p. 33-52.

⁹¹ Zie ook M. Hildebrandt, B. Koops and K. de Vries, *Where Idem-Identity meets Ipse-Identity. Conceptual Explorations*. D7.14a (Brussel: FIDIS, 2008).

⁹² Victor Toom, *Dragers van waarheid. Twintig jaar forensisch DNA-onderzoek in Nederland* (Deventer: Kluwer, 2011), p. 149.

⁹³ 'Wat daders zoal achterlaten', *NRC Handelsblad*, 9/10 maart 2013.

⁹⁴ Juli Zeh, *Corpus Delicti. Ein Prozess* (Frankfurt/Main: Schöffling, 2009).

⁹⁵ Steven Spielberg, *Minority Report* (2002).

⁹⁶ Vgl. Frank Bovenkerk e.a., *Bedreigingen in Nederland. Verkenning in opdracht van Politie en Wetenschap* (Utrecht:

Universiteit Utrecht, 2005).

- ⁹⁷ Vgl. ook Toom, *Dragers van waarheid*, p. 143.
- ⁹⁸ Vgl. European Commission, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Safeguarding Privacy in a Connected World: A European Data Protection Framework for the 21st Century*, COM (2012) 9 final, Brussel, 25 januari 2012; European Commission, *Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data (General Data Protection Regulation)*, COM (2012) 11 final, Brussel, 25 januari 2012; European Commission, *Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the protection of individuals with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties, and the free movement of such data*, COM (2012) 10 final, Brussel, 25 januari 2012.
- ⁹⁹ Looijesteijn en Van Leeuwen, 'Establishing and Registering Identity', p. 244.
- ¹⁰⁰ Vgl. Dimitri Tokmetzis, *De digitale schaduw* (Utrecht: Het Spectrum, 2012); WRR, *iOverheid*, p. 16.
- ¹⁰¹ Vgl. E.J. Koops en M.M. Prinsen, 'Glazen woning, transparant lichaam: Een toekomstblik op huisrecht en lichamelijke integriteit'. *Nederlands Juristenblad*, 80 (2005) 12, p. 624-630; Beatrice de Graaf, 'Veilig wonen in een glazen huis? 'Securitiseren' van de samenleving en het welzijn van het volk', in: G.J. Spijker (red.), *Vrijheid. Een christelijk-sociaal pleidooi* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2010), p. 166-180.
- ¹⁰² Vgl. Lene Hansen, 'The Little Mermaid's Silent Security Dilemma and the Absence of Gender in the Copenhagen School'. *Millennium* 29 (1999) 2, p. 285-306.
- ¹⁰³ Zie Quirine Eijkman, 'Liever Geen Bekende Nederlander Zijn; Het mobiliseren van mensenrechten en de bescherming van digitale persoonsgegevens'. In: C. Prins, L. van Egmond, Q. Eijkman e.a. (red.), *16 Miljoen BN'S; Privacy en de Bescherming van Digitale Persoonsgegevens* (Leiden: NJCM Boekerij, 2010), p. 65-72.
- ¹⁰⁴ Vgl. bijvoorbeeld Q. Eijkman, 'Counter-terrorism, Technology and Transparency: Reconsidering state accountability'. *The Journal of International Security and Terrorism* 3 (2012) 1, p. 29-40.
- ¹⁰⁵ Vgl. M. de Goede, 'Blacklisting and the ban: contesting targeted sanctions in Europe'. *Security Dialogue*, 42(2011) 6, p. 499-515.
- ¹⁰⁶ Declan Walsh, 'U.S. disavows 2 drone strikes over Pakistan', *The New York Times*, 4 maart 2013.
- ¹⁰⁷ Edwin Bakker, *Naar meer weerbaarheid en veerkracht in terrorismebeleid. Oratie* (Leiden: Universiteit Leiden, 2012); Vgl. ook idem, 'Jihadi Terrorism in the Netherlands: Growth, growing resilience and international links'. In: G. Molier, A. Ellian en D. Suurland (red.), *Terrorism: Ideology, law and policy* (Dordrecht: Republic of Letters Publishing, 2011), p. 397-420.
- ¹⁰⁸ Giles Foden, *Turbulence. A Novel of the Atmosphere* (Londen: Faber & Faber, 2009), p. 316. Met dank aan Louise Amooore die deze roman en dit citaat onder mijn aandacht bracht.
- ¹⁰⁹ Zie het bijbelboek Johannes 19:5.
- ¹¹⁰ Georg Frerks, Beatrice de Graaf en Erwin Muller (red.), *Conflict en conflictoplossing* (Alphen aan den Rijn: Kluwer, in voorbereiding).
- ¹⁰¹ Neeltje Maria Min, *Voor wie ik liefheb wil ik heten* (Den Haag: Bakker/Daamen, 1966).
- ¹⁰² <http://www.muurgedichten.nl/min.html>.

